

UDK 821.124 (497.6)

Pregledni članak

Primljen 21. 1. 2014.

Prihvaćen 8. 4. 2014.

PAVAO KNEZović

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

Borongajska cesta 83d, HR-10 000 Zagreb

pknezovic@gmail.com

POLIVALENTNOST LATINSKOGA JEZIKA U BOSNI I HERCEGOVINI

Tijekom stoljećâ na prostorima današnje Bosne i Hercegovine susreću se razni aspekti upotrebe latinskoga jezika, ovisno o potrebama i ciljevima koje se htjelo postići, kao i o poznavanju latinskoga jezika. S obzirom na vrijeme upotreba latinskoga ugrubo se može razdijeliti na tri razdoblja: vrijeme narodnih vladara, doba osmanske vlasti te razdoblje Austro-Ugarske i dviju Jugoslavija. Nositelj vlasti ponajviše utječe na kvantitetu i kvalitetu upotrebe latinskoga jezika. S obzirom na korisnike najjednostavnija je podjela na civile i redovnike (franjevce, isusovce, trapiste), kojima se u trećem razdoblju pridružuje i redovita crkvena hijerarhija. Prema mjestu, čime se određuje i vrsta kvantitativne i kvalitativne upotrebe, to su pisarne ili kancelarije na dvorovima velikaša, banova i naposljetku kraljeva, zatim školstvo, ponajčešće povezano sa samostanima, te upotreba u znanostima i književnim ostvarenjima. Trajna upotreba latinskoga na bosanskohercegovačkim prostorima može se pratiti od desetoga stoljeća.

Ključne riječi: humski knez Mihovil, franjevačka provincija Bosne Srebrene, latinski jezik, upotreba latinskoga u srednjovjekovnoj kancelariji, upotreba latinskoga u školovanju, poezija na latinskom u 19. stoljeću

1. Do 1463.

Prihvaćajući onu Ive Andrića: „Strast za istinom prošlosti je najbolji izraz snage u čovjeku i naročit oblik njegovog poštivanja samoga sebe“,

bilo bi veoma poželjno barem pokušati odrediti početak upotrebe latinskoga jezika sadašnjih naroda koji nastanjuju Bosnu i Hercegovinu. *Terminus post quem* pouzdano je pismo pape Ivana X. koje je 925. g. uputio kralju Tomislavu i humskom knezu Mihovilu: „dilecto filio Tamisclavo, regi Crouatorum, et Michaeli, excellentissimo duci Chulmorum”¹ u kojem papa podsjeća njih, biskupe, župane, čitav kler i sav narod što prebiva u Sklavoniji i Dalmaciji (*per Sclavoniam et Dalmatiam*) kako nitko ne dvoji da su – „Kraljevstva Slavena (*Sclauenorum regna*) među prvima pribrojena apostolskoj i sveopćoj crkvi kad su od svoje kolijevke primili hranu propovijedi apostolske Crkve s majčinim mlijekom (...) nauk vjere jednako kao i književnu naobrazbu na onom, dakako, jeziku na kojem je njihova majka, apostolska crkva, ostala okićena kao svećeničkim povevom“.² U tom pouzdanom izvoru jasna je tvrdnja da su počeci književne naobrazbe ili pismenosti u kraljevstvima Slavena, tj. na onim prostorima kojima su tada vladali kralj Tomislav i knez Mihovil, bili na latinskom jeziku. U daljnjem tekstu toga pisma hrabri i potiče ih papa kao svoje veoma drage sinove da svoju djecu već u njihovoj najmlađoj dobi, od kolijevke prinose Bogu u naobrazbi,³ a ta se naobrazba, naravno, odvija na latinskom jeziku. Iako su to papino pismo interpretirali mnogi, jedino su, koliko mi je poznato, akademiku Katičiću bila toliko važna *litterarum studia*, u kojima prepoznaje početke hrvatske pismenosti, da ih je uzeo za naslov svoga životnoga djela. Osim toga značajnoga jamstva da su počeci (*a cunabulis*) bosanskohercegovačke pismenosti bili na latinskom jeziku, iz toga papina pisma može se zaključiti da su se ti počeci događali usporedo ili istovremeno s primanjem nauka vjere (*doctrina*) preko propovijedanja apostolske Crkve. U pismu papa također progovara i o vremenu kad je apostolska Crkva počela Hrvate hraniti naukom: „cum a cunabulis escam⁴ praedicationis apostolicae ecclesiae perceperunt cum lacte carnis, sicut Saxones novo tempore a nostro

¹ „Ljubljenomu sinu hrvatskomu kralju Tomislavu i veoma uzvišenomu humskom knezu Mihovilu“.

² „Quis enim ambigit Sclavorum regna in primitiis apostolicae et universalis ecclesiae esse conumerata, cum a cunabulis escam praedicationis apostolicae ecclesiae perceperunt cum lacte carnis, (...) sicut doctrinam pariter et litterarum studia in ea videlicet lingua in qua illorum mater apostolica ecclesia infulata manebat“ (Katičić 1998: 402; usp. i Šišić 1914: 216–217; Mužić 1988: 362–363).

³ „Unde hortamur vos, o dilectissimi filii, ut vestros tenerrimos pueros a cunabulis in studio litterarum Deo offeratis“ (Šišić 1914: 217; Mužić 1988: 362–363).

⁴ *Esca carnis* je mesna, krepka hrana kojom se hrane odrasli ljudi, tj. nakon hranjenja majčinim mlijekom.

antecessore piae memoriae Gregorio papa“:⁵ spominje, dakle, papu Grgura II. (715–731), „koji je poslao Bonifacija u Njemačku da tamo djeluje kao učitelj i izgrađuje crkvu“ (Katičić 1998: 406). Ako se i ne zna kada su prije pape Grgura II. propovjednici apostolske Crkve poučavali Hrvate o nauku vjere i latinskoj pismenosti, nedvojbeno je da su 641. došli u kontakt s opatom Martinom kojega je k njima poslao papa Ivan IV. da od njih otkupi zarobljene kršćane i sakupi relikvije svetaca te ih donese u Rim. Za obavljanje tih delikatnih poslova papa je opatu dao mnogo novaca (*multas pecunias*). Suvremeni izvor za opata Martina veli da je „sanctissimus et fidelissimus“ (usp. Katičić 1998: 256–257). Opat Martin i njegova pratnja, otkupljujući zarobljenike i relikvije svetaca, nedvojbeno su komunicirali s tim tadašnjim poganima (*gentes*), a moglo je to biti jedino na latinskom. Među otkupljenim relikvijama svetaca na prvom se mjestu spominje sv. Venancije, čija se memorija nalazila u Delminiju (današnji Tomislavgrad).⁶ To znači da je opat Martin ili netko iz njegove pratnje tada boravio u Delminiju da bi od tamošnjih, najvjerojatnije vojnih vlasti, otkupio moći sv. Venancija. Tako se na osnovi suvremenih izvora može ustvrditi kako je najkasnije 641. g. došlo do prvih kontakata stanovnika današnjih bosanskohercegovačkih prostora s govornicima latinskoga jezika. Sama činjenica da se kapelica s prekrasnim mozaikom na kojem su prikazani sveci, čije je moći opat Martin donio u Rim, naziva kapelicom sv. Venancija, kao i to da ga suvremeni izvori navode na prvom mjestu, jasno pokazuje da je njegov kult među Delmatima bio veoma poznat i ugledan.⁷ Slijede nakon toga ne godine, nego stoljeća,

⁵ „Kad su od svoje kolijevke primili hranu propovijedi apostolske crkve s majčinim mlijekom, kao Sasi u novije vrijeme od našeg prethodnika blažene uspomene pape Grgura“ (Šišić 1914: 216–217; Mužić 1988: 362).

⁶ „Venancij je misionario po svoj Dalmaciji i Panoniji, ali je svoje misionarsko središte imao u Duvnu, koje je ležalo na zgodnom čvorištu cesta, koje su presjecale Dalmaciju i išle do Panonije. Delminium, Delma, tada je bio ugledni rimski grad s pravima rimskih municipija. U vrijeme nekoga progona, vjerojatno za cara Valerijana god. 257, Venancij je bio mučen u Duvnu i tu pokopan. Kad je god. 641. opat Martin, po naredbi Ivana IV, otkupljivao robove i kupio kosti mučenika po cijeloj Dalmaciji, on se svratio i u Duvno i odatle uzeo kosti sv. Venancija, biskupa mučenika. Venancije je, dakle, bio biskup današnjega grada Duvno [Tomislavgrad] koje se u rimsko doba zvalo: Delmium, Delmis, Delma i Dalma“ (Mandić 2009: 16).

⁷ Za papu Ivana IV. *Liber pontificalis* donosi: „Ioannes, natione Dalmata, ex patre Venantio scholastico, sedit annum unum, menses novem, dies XVIII. Hic temporibus suis misit per omnem Dalmatiam seu Istriam multas pecunias per sanctissimum et fidelissimum Martinum abbatem propter redemptionem captivorum, qui depredati erant a gentibus. Eodem tempore fecit ecclesiam beatis martyribus Venantio, Anastasio, Mauro et aliis multis martyribus, quorum reliquias de Dalmatia et Istria adduci praeceperat, et recondidit eas in ecclesia supra scripta iuxta fontem Lateranensem, iuxta oratorium beati Ioannis

o čijem smo razvoju pismenosti danas lišeni pouzdanih dokaza. Nužno je ipak, čini se, pokušati unijeti neko svjetlo u ta *abdita loca*, da se poslužimo nazivom splitskoga nadbiskupa Pavla (1015–1030), skupljajući postojeće kamenčiće dokaza o kojima „malo znamo al je znano“ kako reče Mak Dizdar. Mračnomu poimanju slojevite povijesti sadašnje Bosne i Hercegovine uvelike su pridonijeli krstjani Crkve bosanske, koji su tu imali svoje dugovjeko jako uporište (Šanjek 1975; Petrović 1953), zatim višestoljetna vlast Osmanlija kojima su, kao i svugdje, veliki pomagači bili pojave zaraznih bolesti, požari, česti i brojni ratovi. Može se poći od općeprihvaćenoga i pouzdanoga: „Latinica je *krsno pismo* Hrvata, preko nje i latinskoga jezika primili su kršćanstvo. Najkasnije sredinom IX. st, može se s pouzdanjem reći, u zemlji je Hrvata zaživjela latinska pismenost“ (Žagar 2009: 114).⁸ Taj je latinitet na području vlasti kneza Mihovila, kojega spominje papa Ivan X. kao adresata, „... taj nam je latinitet u 10. stoljeću predstavljen samo malim ulomkom jednoga natpisa. Uklesan je na arhitravu od kojega se našao komad na mjestu crkve svetoga Jure kod Janjine na Pelješcu i datiran je po stilskim elementima svojega ukrasa. Očuvani dio toga natpisa glasi: *In (n)omine Domini ego Pet[rus]...* - U ime Gospodnje ja Petar... To nije mnogo, ali je vrlo znatno jer zorno pokazuje kako je papina opomena da se nikako ne zanemare *litterarum studia* na latinskom jeziku doista bila upućena ne samo kralju Tomislavu nego doista i knezu Mihovilu“ (Katičić 1998: 443–444). U ranom srednjem vijeku Bosna i Hercegovina ne razlikuje se od ostalih hrvatskih pokrajina po broju i rasporedu crkava. Dosad ih je poznato 36, a u njihovim se ruševinama pronalaze ranoromaničke skulpture i poneki natpis koji je najčešće na latinskom: u crkvi sv. Petra (Rapovine kod Livna) iz 9. st. na fragmentu oltarne pregrade „*ferre dignatus est ad honore[m] beati Petri ap[osto]li pro remedio anim[a]e su[a]e hunc te[m]pl[um] D[e]i [h]umiliter*“ („Udostojao se podići na čast blaženoga

evangelistae, quam ornavit, et diversa dona obtulit. – Ivan, podrijetlom Dalmatinac, od oca Venancija skolastika, sjedio je [na svetoj stolici] jednu godinu, devet mjeseci, osamnaest dana. Taj je u svoje vrijeme poslao po svoj Dalmaciji i Istri mnogo novca po nadasve svetom i vjernom opatu Martinu radi otkupa zarobljenika koje su bili odveli u plijen pogani. U isto vrijeme izgradio je crkvu svetim mučenicima Venanciju, Stašu, Mavru i mnogim drugim mučenicima kojih je moći naredio da se dopreme iz Dalmacije i Istre i pohranio ih je u crkvi koja je gore spomenuta kraj lateranske krstionice, kraj oratorija svetoga Ivana evanđeliste. Nju je ukrasio i prinio je u njoj mnoge darove“ (Katičić 1998: 257; usp. Mandić 1992: 1–22; Škunca 2006: 187–188).

⁸ Usp: „U pismu pape Ivana VIII. knezu Branimiru raspoznala je historiografija priznanje hrvatske državne samostalnosti i suverenosti hrvatske vlasti od strane Svete Stolice. Čitavo pak to dopisivanje pokazuje da je zemlja hrvatske vlasti u posljednjem desetljeću 9. stoljeća već bila postala dijelom latinske Europe“ (Katičić 1998: 359–360).

Petra apostola za spas svoje duše ovaj hram Božji ponizno“); na ulomku predoltarske grede pronađene u selu Grebac (na cesti Livno – Bosansko Grahovo): „operas XPM“ („djela Krista”); na fragmentu predromaničkoga zabata pronađenoga u ruševinama džamije Perkuše (Livno): „hunc te[m] pl[um] D[e]i [...]umiliter“ („ovaj hram Božji ponizno”). U Gornjim Vrbljanima (kod Ključa) pronađen je luksuzni brončani jezičac s pozlatom frančkoga podrijetla (sredina 8. st.) s natpisom: „S[an]c[tu]s s[an]c[tu]s s[an]c[tu]s D[omi]n[u]s S[a]b[aoth]“ („Svet, svet, svet Gospodin Sabaoth”) (usp. Zirdum 2007: 84–90).

Ako i ne postoji opis srednjovjekovnih kancelarija bosanskih velikaša i humskih knezova, iz isprava koje su u njima nastajale može se sa sigurnošću zaključiti da su u njima radili notari koji su znali latinski, koji su neki od njih zvali *gramatica latina*, a neki *ydioma literalis*, tj. jezik pismenosti i književnosti.⁹ Za bosansko-humske srednjovjekovne pisare kaže Brković: „U tim su kancelarijama pisane isprave ćirilicom, odnosno bosanicom na hrvatskom jeziku i latinicom na latinskom jeziku. Pojedini su ih pisari znali pisati istodobno na hrvatskom i na latinskom jeziku“ (Brković 2002: 191). Postojali su na vladarskim i vlastelinskim dvorovima neki kulturni centri u kojima se njegovala i razvijala dvojezičnost i dvo-pismovnost.¹⁰ Vrstan je primjer čuvena povelja Kulina bana sastavljena 29. kolovoza 1189. na latinskom i ispod bosanicom na hrvatskom jeziku.¹¹ Davanje prednosti tekstu na latinskom nije slučajno. Isprave na latinskom nastale po bosanskohercegovačkim kancelarijama, kao i one koje su pape (npr. Aleksandar III, Honorije III, Grgur IX, Inocent III, Inocent IV, Ni-

⁹ „*Et de predictis omnibus facta et scripta sunt quatuor privilegia simile unum alteri, duo scripta in gramatica latina et alia in sclavonico (...)* I o svemu ranije rečenom načinjene su i napisane četiri povlastice slične jedna drugoj, dvije napisane na latinskom i dvije na hrvatskom“ ili „Tako se u njegovoj [kralja Tvrtka I.] ispravi Trogiru kaže: *per ipsorum duo privilegia unius tenoris confecta alterum ydioma literali alterum ydioma Slavica cum autentico sigillo* za njihove dvije povlastice istoga sadržaja sačinjene [isprave] jedna na latinskom jeziku, a druga na hrvatskom s istinitim pečatom“ (Brković 2002: 185–186).

¹⁰ Zirdum za kancelarije do Tvrtka I. Kotromanića (1353–1391) navodi: „Iz ovoga razdoblja ima i puno pisanim (sic!) spomenika. Najbrojniji su ćirilski a nositelji su dobro organizirana kancelarija banskog dvora te manje kancelarije oblasnih gospodara Hrvatinića i Sankovića. (...) Pismenost je doživjela veliku rasprostranjenost. Osim kraljevske, u Bosni je radilo još pet kancelarija sa školovanim pisarima“ (Zirdum 2007: 101, 105).

¹¹ Počeci povelje: „In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti Amen. Ego Banus Culinus Bosnae juro Comiti Gervacio et omnibus Raguseis rectus amicus fore perpetuo...“ / „U ime Otca i Sina i svetago Duha. Ja ban bos'nski Kulin prisezaju tebi, kneže Krvašu, i vsm građam Dubrovčam pravi prijatelj biti vam od sele i do vika ...“ Čak i neki znanstvenici uporno prešućuju očividnu upotrebu dvaju jezika i dvaju pisama u Bosni i Hercegovini. Usp. Kuna 2008.

kola IV. Pijo II) i drugi upućivali bosanskim banovima i velikašima čvrsti su dokazi kontinuirane upotrebe latinskoga jezika u civilnoj i crkvenoj diplomaciji.¹²

Ona *studia litterarum* što ih je spomenuo papa Ivan X. pišući kralju Tomislavu, knezu Mihovilu i svima o kojima ovisi školstvo (biskupi, župani, suci i sav puk u Dalmaciji i Sklavoniji) potvrđuju tadašnje postojanje naše pismenosti na latinskom, a tu ih izrijeком papa potiče da prinesu Bogu svoju veoma mladu djecu *ab incunabulis* (tj. od kolijevke) *in studio litterarum*, (tj. u naobrazbi ili nastojanju oko pismenosti) nazivajući ih *dilectissimi filii* (“predragim sinovima”). Latinski se uči u našim školama, ako ne prije, onda sigurno poslije 925. Tko se sve tih stoljeća školovao i koliko je bilo škola u Bosni i Hercegovini nije moguće reći. Postojale su škole u franjevačkim samostanima, a vjerojatno i na dvorovima velikaša. Zanimljivo je kako u jednom pismu papi Piju II. piše kralj Stjepan Tomašević (1461–1463): „A ja sam još kao dijete kršten, učio sam latinski i kršćansku sam vjeru čvrsto prigrlio“ (prema Zirdum, 2007: 104). S dolaskom franjevaca 1339. i osnutkom Bosanske vikarije 1340. godine (usp. Mandić 1968: 43–53) počinju se otvarati i škole, a franjevci su i „svoje samostanske ćelije okretali u škole“ (Jelenić 1912: 97). Sām ban Stjepan Kotromanić već je 1347. zatražio od pape Klementa VI. dopuštenje „da bosanski vikar može, kad to bude nužda, stavljati novoobraćene i u velike samostane reda susjednih pokrajina, da se ovi tu usavrše u latinskoj slovnici i katoličkoj nauci.“¹³ I Bosanska je vikarija imala uobičajene trivije i kvadrivije, dok je studente filozofije i teologije po dopuštenju općega kapitula reda 1373. slala u Italiju. Koliko je poznato, tek su 1447. dva franjevca došla na dvor vojvode Petra Vojsalića i dva na kraljevski dvor (usp. Jelenić 1912: 95–100).

Bosanska je biskupija, čini se, njegovala rimsko-slavenko nasljeđe u liturgiji. Pod pritiskom Ugarske i Rimske kurije početkom 13. st. dolazi do njezina latiniziranja. Tu delikatnu zadaću papa Grgur IX. povjerio je svom izaslaniku Giacomu iz Pecorare (Preneste), koji je, ispitavši 1232. tadašnjega bosanskoga biskupa, otkrio da u nauku griješi pa je mimo papinih uputa bosanskim biskupom imenovao provincijala ugarsko-hrvatskih dominikana Ivana Nijemca.¹⁴ „Tim je u rimokatoličkom obliku počela nova latini-

¹² Usp. Brković 1985: 12–35; Neralić 2005: 371–386.

¹³ „Quod in singulis conventibus magnis provinciarum vicinarum praedictorum ordinum singulos neophitos in hujusmodi conventibus in latina grammatica et in doctrina sanct[a] e Roman[a]e ecclesi[a]e certo tempore instruendos, quando fuerit necesse, idem vicarius valeat auctoritate apostolica collocare“ (Jelenić 1912: 97; usp. Mandić 1968: 58–59).

¹⁴ Johannes von Wildeshausen, nazvan Ioannes Teutonicus, rođen je oko 1180. u Wildeshausenu kod Oldenburga. Nakon studija neko je vrijeme bio na dvoru cara Fridrika II, a

zacija Katoličke crkve i njezina ustroja u srednjovjekovnoj Bosni“ (Zirdum 2007: 183-184). I bosanski su vladari iz političkih razloga zagovarali i podržavali latinizaciju Bosanske biskupije. Dolaskom dominikanaca i nešto kasnije franjevaca nedvojbeno je povećana upotreba latinskoga jezika, sukladno njihovim redovničkim pravilima i konstitucijama, kako u liturgijskim obredima, tako i u redovničkom životu. „Po Narbonskim konstitucijama [donesenima 1260.] franjevci nisu mogli biti ređeni za svećenika ako nisu znali latinski jezik. Zato su oni svoj podmladak, i po svojim kućama u Bosni, poučavali latinski, časoslov i neke druge molitve molili su na latinskom, interno govorili latinski“ (Zirdum 2007: 214).

Na sadašnjem tlu Bosne i Hercegovine sačuvano je nekoliko latinskih natpisa koji su bili postavljeni na crkvene građevine, grobnice velikaška i uglednih trgovačkih obitelji. Osim spomenutih ranosrednjovjekovnih natpisa na crkvama u selu Gradac kod Hutova pronađen je fragment natpisa, najvjerojatnije iz posvete crkve: „AD LAVDEM / O[mn]I[potenti]S DEI ET ASS[umptionis beatae Mariae virginis]“¹⁵ (Vego 1962: 47). U Sarajevu, kod Kamaludinove džamije, pronađen je natpis, urezan na rimskoj ari, „Cati“, a odnosi se na crkvu sv. Petra u Vrhbosni. Natpis je urezan vjerojatno tijekom prve polovice 13. stoljeća.¹⁶ Natpis na grobu Luke Sartorisa u Bihaću: „[Hic sepultura vi]RI LVCE SARTORIS DE B[i]HICHIO NECNON ET HER[edum istorum]“ ispisani je 1551; natpis na grobu Petra Rebrovića i njegovih: „P]ETRVS REBOROVICH PRO SEPVLTVRA SIBI IPSI HEREDIBVSQVE SVIS AN[n]O NATALIS“ pisan je između 1531. i 1551. godine u Bihaću,¹⁷ gdje je 1523. urezan i natpis: „HIC TUMULTATUSQUE . LATET . CORPUS . [s]INE . CAPITE . STRENUI . MILITIS . NOBILIS BERNARDINI . STIVCHOVICH . QUI PRO FIDE . CATOLICA . PUGNANDO . OCCISIS (sic!) E[st] CUR[ren]TE . ANNO . DOMINI . 1523 IN TUMULO HOC IACENT ET[iam] ALIA CO[r]PO[r]A EGREGIORUM MILITUM G[e]N[t]IS STIVCHOVICH“¹⁸ (Vego 1970: 85). Iz

onda otišao u Rim gdje je zaređen za svećenika. Nakon toga 1220. ulazi u dominikanski red u Bologni. Propovijedao je po Njemačkoj, a 1232. dolazi u Ugarsku, gdje je ubrzo po dolasku izabran za provincijala. Bosanskim je biskupom imenovan 1234, ali se 1237. zahvalio na službi i vratio u Ugarsku među svoju subraću u samostan. Preminuo je 1252. u Strasbourgu.

¹⁵ „Na hvalu Svemogućeg Boga i Uznesene Bl. D. Marije“.

¹⁶ Transliteracija: 1. red: “[apost]OLI PETRI VERBO”; 2. red: “NON POTEST PONER[e]”; 3. red: “PV“ (Vego 1870: 15).

¹⁷ Budući da Osmanlije 1592. osvajaju Bihać i njegovu okolicu, sve natpise do tada potrebno je ubrojiti u predosmansko razdoblje.

¹⁸ „Ovaj grob krije tijelo bez glave odvažnoga vojnika, plemenitoga Bernarda Stivkovića koji je ubijen dok se borio za katoličku vjeru godine Gospodnje 1523. U ovom grobu leže

Bihaća potječe niz epitafa na latinskom s obiteljskih grobnica, nastalih u prvoj polovici 16. stoljeća, i jedan natpis koji se nalazio na trifori u negdašnjem franjevačkom samostanu: „REGNANTE SERENISSIMO [princ]IPE LVDOVICO REGE HVNGARORVM. HOC OPVS FINE[m s]ORTITVM EST AN[n]O DO[mini] M. D. 20.“¹⁹ (Vego 1970: 93). Sve te nadgrobnne ploče s natpisima na latinskom potječu iz crkve sv. Ante u Bihaću koja je pretvorena u Fetiji džamiju (usp. Vego 1970: 85–93).²⁰

„Način života u ovim je krajevima prije azijskog osvajanja, (...) bio jednak onome kakav je bio u cijeloj Europi“ (Mikulić 2003: 21). Latinski jezik u Bosni i Hercegovini do 1463. godine rabljen je u diplomaciji i administraciji, u školstvu, religioznim obredima i redovničkom životu, te epigrafici na sakralnim građevinama i grobovima.²¹ Dok je intenzitet upotrebe veoma varirao i uvelike ovisio o političkim okolnostima u samoj BiH i izloženosti utjecajima okolnih država, neupitan je kontinuitet upotrebe latinskoga jezika, osobito u diplomaciji i školstvu.²²

također i druga tijela izvrsnih vojnika Stivkovića roda“.

¹⁹ „Ovo je djelo dovršeno za vrijeme kraljevanja ugarskoga kralja, presvijetloga princa Ludovika godine Gospodnje 1520.“

²⁰ Usp. natpis 269: „HANC SEPULTURAM EDIFICAVERUNT EGREGII IOAN[n]IS ET GASPAS CHOBASICH PRO SE ET SUIS HEREDIBUS M.D.23. - Ovaj grob sagradili su za sebe i svoje baštinike vrsni Ivan i Gašpar Čobašić godine Gospodnje 1523.“; natpis 270: „HIC EST SEPULCRUM NOBILIS EGREGIIQUE MILITIS IOHAN[n]IS ISATSICH CAESA[rae] M[aiestatis] CAPITANEI IN REPATS ET HEREDIBUS EIUS ANNO DOMI[ni] 1565. - Ovo je grob plemenitog i vrsnog vojnika Ivana Ižatića, kapetana carske visosti u Repaču, i njegovih baštinike godine Gospodnje 1565.“; natpis 271: „SEPULTURA NOBILIS LUCE CVITICH[o]VICH IUDICIS BIHIC[iensis iud]EX CIVITATIS P[rae]FATE SIBI SUISQUE HERED[ibus] FIERI FECIT 15XXIII - Grob plemenitog Luke Cvitkovića bihačkog sudca (koji je bio) sudac rečenog grada. Pobrinuo se da se napravi za njega i njegove baštinike 1524.“; natpis 272: „SEPULTURA ST[re]NUI MILITI[s] NOBILIS NICOLAI FARCASICH IN PUGNA CONTRA TURCAS PRO FIDE CATOLICA INTERFRECTI 1519. - Grob odvažnog vojnika plemenitog Nikole Farkašića koji je ubijen u bitki za katoličku vjeru protiv Turaka 1519.“ (Vego 1970: 86–89).

²¹ „U nekim područjima javnoga života latinička i latinska pismenost u Bosni i Humu održala se kroz cijeli srednji vijek. Latinskim jezikom pisani su natpisi po crkvama (Livno, Sarajevo, Jajce), na nadgrobnim pločama bosanskih kraljeva na Bobovcu, natpisi na gotovo svim novcima i pečatima bosanskih vladara i nekih feudalaca, zapisi na ukrasnim predmetima, pećnjacima i drugdje. A humski knezovi (XII. stoljeće), bosanski banovi i kraljevi na svojim su dvorovima imali stalne latinske kancelarije za prepisku sa zapadnim državama, primorskim gradovima i slično. Naravno, u većoj mjeri latinskim pismom, latinskim i talijanskim jezikom, služili su se brojni kršćanski vjernici: biskupi, zapadnjački misionari, dominikanci, franjevci te dijelom stanovnici dubrovačkih kolonija“ (Zirdum 2007: 147).

²² Za latinitet u Hercegovini usp. Knezović i Demo 2011: 601–625.

2. Pod osmanskim jarmom (1463–1878)

Uzrečica: “Šaptom Bosna pade” - strašno je daleko od povijesnih činjenica jer su Osmanlije današnji teritorij Bosne i Hercegovine osvajale više od 150 godina.²³ Najzlokobnija je vjerojatno bila 1463. godina kad se zbog prijekave Turcima predalo preko sedamdeset utvrđenih gradova i utvrda, i kad su brutalno pogubljeni kralj Stjepan II. Tomašević i najznačajnije bosanske velmože.²⁴ Sasvim se izmijenilo lice Bosne i živjeti se moralo u sasvim novim i stranim uvjetima. Gotovo je bilo stalno ratno stanje od 16. do 18. stoljeća. Austrijsko-turski ratovi vođeni su: 1529–1533, 1541–1545, 1551–1562, 1566, 1593–1606, 1663–1664, 1683–1699, 1716–1718, 1737–1739. i 1788–1791, a mletačko-turski 1463–1479, 1499–1503, 1537–1550, 1570–1573, 1645–1669, 1684–1699. i 1714–1718; kad se tomu pridodaju brojni prodori i pljačkaška zalijetanja neprijatelja, hajdučija, samovolja lokalnih moćnika, izričita anarhija u pokrajini dalekoj od središta moći i vlasti – Carigrada, zatim ekonomske krize i neredovito, pa i nikakvo plaćanje vojnih posada po karaulama i kapetanijama, shvatljivo je zašto je na bosanskohercegovačkim prostorima zamrlo bavljenje i književnošću, pa i pismenošću. Tomu je nedvojbeno uveliko pridonijela gotovo posvemašnja obespravljenost osobito neislamskoga stanovništva. U tim vrlo pogubnim i grubim vremenima, koja su trajala nešto preko četiri stoljeća, gotovo bi bilo iracionalno tražiti znanstvena i književna djela, tim više što se tada životarilo, zapravo uvijek u ratu ili u iščekivanju skoroga ratovanja, a opaki su i strašni njegovi pratitelji: strah, glad, pljačkanja, rušenja, nemoral, obilje novoga i nestalnoga. S turskim osvajanjima povećavao se i opseg Bosanske vikarije. Jedino franjevci nisu napustili svoju pastvu, dakle, jedino su oni čvrsto vjerovali Kristovim riječima (usp. Mt 6,25-30). Izgubili su fratri kraljevstvo bosansko, a ne i prisutnost duha: i među njima se nađe virtuoz koji se vrlo brzo snađe u nevremenu – „fra Anđeo Zvizdović stupi koncem

²³ Kralj Tvrtko II. Tvrtković obvezao se plaćati godišnji danak Osmanlijama 1429. Između 1448. i 1451. Turci su se ustalili u Bosni i osnovali svoju upravnu jedinicu, tzv. Bosansko kraljište. Osvajanje današnje BiH dovršeno je padom Bihaća u osmanske ruke 19. VI. 1592.

²⁴ „Svi suvreneni izvjestitelji i ljetopisci vojnog pohoda na Bosnu 1463. bilježe pustošenje, razaranje, golemi plijen, ali su ispustili ili zanemarili važan podatak, odvođenje stanovništva iz zemlje. Osmanlije su i u Bosni, kao i u drugim osvojenim pokrajinama, željeli prekinuti svaku vezu s bivšim sustavom i ljudima, te sve započeti iznova. Kroničar Grk Leonicus Chalcocandyles bilježi kako je sultan Mehmed II. prilikom zauzimanja bosanskih glavnih utvrda stanovništvo dijelom ostavljao u gradu, dijelom poklanjao svojim zapovjednicima kao roblje, a jednu trećinu slao u Carigrad i u Aziju“ (Zirdum 2007: 237).

svibnja 1463. ili 1464. pred samoga Fatih Mehmeda, te ga zamoli, da milostivo dopusti: ne samo onim franjevcima, koji se tada u Bosni još nalažahu, tu dalje ostati” (Jelenić 1912: 115).²⁵ Makar isposlovana *Ahdnama* i nije bila mrtvo slovo, nije bila ni tvrdi štit pred lokalnim pašama i valijama. Prema predaji prvi se na nju nije obazirao Gazi Husref-beg (1480–1541), a bezbrojni su ga u tom slijedili nizom stoljeća.²⁶ Ukratko se može reći: „*Facies ecclesiae catholicae in Bosnia sub immani tyrannide Turcarum fuit tristissima*“²⁷ – kako je to sažeo u *Šematizmu* 1887. fra Jakov Matković (Matković 1887: 9). Franjevački su samostani bili jedina oaza u kojoj se tijekom osmanske vlasti rabio i njegovao latinski jezik. Paradoksalno, što je bio uži prostor na kojem se upotrebljavao, to je njegova upotreba bivala sve raznovrsnija.

a) u školama i učilištima

Ni u tim novim, znatno težim okolnostima u Bosanskoj vikariji nije nestalo škola, ali ih je zasigurno bilo manje i s manjim brojem učeni-

²⁵ Uobičajenije je da se zvao Zvezdović. „Prema predaji Jakov markijski preveo ga je s pravoslavlja na katoličanstvo i primio u franjevački red. Kao svećenik isticao se vrsnim propovijedanjem. Obavljao je više godina dužnost kustoda Bosne Srebrene, kada se u Svete Stolice zauzimao za dobro Bosanske vikarije. Znamenit je po tome što je 1463. isposlovao u sultana Mehmeda II. Osvajača povelju *Ahdnamu*, po kojoj su katolici slobodno ispovijedali svoju vjeru, a franjevci Bosne Srebrene obavljali pastoralne dužnosti. Prema predaji na kat[oličku] vjeru preveo je i svoje roditelje i bližu rodbinu. Pokopan je u fojničkoj crkvi. Slavi se kao blaženi u Franjevačkom redu“ (Kovačić 2010: 584). Usp. „Opis progona i mučeništva, što su ih franjevci provincije Bosne Srebreničke pretrpjeli od Turaka u XVI. i početkom XVII. stoljeća“ (Mandić 1934: 68–71).

²⁶ „On [Gazi Husref-beg] poduzme progon proti franjevcima, koji su se nalazili u bosansko-kome sandžaku. Samostane i crkve u Fojnici, Visokom, Konjicu, Kreševu i Sutjesci poruši, franjevce rastjera, a dvanaest ih s njihovim redodržavnikom fra Stjerpanom Vučilićem iz Kučića u Dalmaciji uhvati i povede u Sarajevo. Megjuto o. Vučilić s pomoću braće uteče, a ostali, kako sutješki imenik umrle braće svjedoči, budu u Sarajevu pogubljeni. Koliko je tom zgodom još franjevaca u Bosni zaglavilo, nije nam poznato. Kaločki ljetopisac Santowski tvrdi, da su tom zgodom još poginuli: u Konjicu fra Juro Zastrožac, u Mostaru 4 franjevca, u Podveležju fra Martin Martinac sa slugom, u Bijelom Polju fra Filip Ljubušak s 5 novaka, u Blatu fra Andrija, fra Josip i fra Mijo, u Duvnu fra Stjepan iz Posušja i fra Ljudevit s Vinjana, u Rami fra Luka Broćanac, fra Leon iz Vrljike, fra Luka Duvnjak, fra Marko iz Tihaljine i fra Petar Ramljak. (...) Nu s tim ne prestaje ovaj čin biti prvi, koji se je zgodio od same bosanske vlade, a protivio se povlasticama dobivenim od sultana. Pa pošto su se takovi slučajevi kašnje češće ponovili, to je narod i u same fermane izgubio povjerenje“ (Jelenić 1912: 125; usp. Zlatović 1888: 22–48).

²⁷ „Lice katoličke crkve u Bosni bilo je prežalšno pod groznom tiranijom Turaka.“

ka. Franjevački su samostani bila jedina mjesta u kojima su one opstale, ponajprije zbog pomlatka. „Vrste su škola u ovoj epohi [tj. od 1463. do 1699.] bile iste, koje su bile i u prvoj – osnovne, humaniorne i visoke“ (Jelenić 1912: 210). Biskup Franjo Baličević u izvještaju 1591. Sv. stolici navodi da „bosansko kraljevstvo broji 13 samostana, a u samostanima da braća drže i škole, te da podučavaju: čitati, pisati i malo slovnice, te kršćanski nauk u latinskom i slavenskom jeziku“²⁸ (Jelenić 1912: 210). U tim se samostanskim školama učio kršćanski nauk i gramatika na latinskom i hrvatskom, odnosno, nakon što se naučilo čitati i pisati učila se gramatika latinskoga jezika, a najvjerojatnije ju je učitelj objašnjavao na hrvatskom. Bila je to neka vrsta „sažetoga“ trivijuma i kvadrivijuma u kojima su đaci naučili dovoljno da su mogli pratiti predavanja na studiju filozofije, koja su održavana na latinskom jeziku. Najteže je bilo za Gazi Hasan-paše jer je on „za svojega pašovanja u Bosni ne samo svoju stolicu prenio iz Sarajeva u Banjaluku, Bihać osvojio, te tu kršćanstvo iskorijenio, nego je i sve kršćanske institucije dokidao, pa čini se, da ni školama nije prašćao“ (Jelenić 1912: 210). Čim ga je 1593. naslijedio Ajas-paša-Zade Mustafa „stupili su pred njega bosanski franjevci, te megju inim povlasticama isposluju i tu, da mogu po starom običaju po samostanima i selima podučavati mladež“ (Jelenić 1912: 210–211). Tada su franjevci u svakom svojem samostanu uzdržavali desetak dječaka koji su tu završavali osnove škole i neku vrstu humaniora, a studij filozofije i teologije pohađali su na redovničkim učilištima u Italiji. Kao što je fra Pavao Posilović između 1615. i 1620. studirao filozofiju i teologiju u Perugi i Anconi (što navode svjedoci kanonskoga procesa za njegovo imenovanje skradinskim biskupom),²⁹ tako je fra Ivan Ančić studirao u Cremoni, Bressanoneu i Napulju, a neki drugi pak u Milanu.³⁰ „Sva je mladež bosanske redodržave

²⁸ „In questi 13 monasterii si tiene dell’istezzi frati la schola, et si insegna leggere et scrivere et un poco gramatica et la doctrina christiana in latino et in lingua slava.“

²⁹ Svjedoci ispitani 15. 5. 1642. navode: „Ad 10^m respondit: Io so ch’è lettore di Theologia, et ch’ha studiato in Perugia, Ancona, e altri luoghi“; „Ad 10^m respondit: Io so ch’è Theologo, et anco lettore di Theologia, havendo studiato in Perugia la Theologia“ (Mandić 1934: 126–127).

³⁰ Fra Ilija iz Rame i fra Franjo iz Hercegovine bili su 1641. pri završetku studija u Milanu kad ih je bez dopuštenja zaredio biskup B. Kačić pa su 9. 9. 1641. zatražili od Sv. kongregacije za širenje vjere da ih milanski nadbiskup i tamošnji provincijal odriješe od crkvenih kazni zbog ređenja: „Litteras fratris Eliae de Rama et fratris Francisci de Hercegovina (...) absolvendi fratres Bosnenses male promotos ab episcopo Macariensi a suspensione incurta et dispensandi cum eis, si post suspensionem celebraverin, Provinciali Mediolan, in qua urbe manentes studiis operam navant concederetur“ (Mandić 1934: 122).

tamo od potpunoga pada bosanske države u osmanlijske ruke, pa do oslobođenja Dalmacije, Slavonije i Ugarske više škole svršavala izvan svoje redodržave, a osobito u Italiji“ (Jelenić 1912: 215).³¹

Može se zamijetiti izrazita oskudica suvremenih dokumenata u kojima se spominju škole u samostanima. Ta se duboka šutnja, čini mi se, može shvatiti kako se s tim u vezi godinama nije ništa mijenjalo i kako se samo po sebi podrazumijeva da svaki samostan ima svoju školu u kojoj se stječu osnovna znanja, svoju gramatičku školu kao i svoj novicijat nakon kojega su klerici mogli drugdje studirati filozofiju i teologiju, „jer su turske vlasti dopuštale odlazak na školovanje izvan države samo mladićima koji su već nosili franjevačko odijelo i pravno pripadali Bosni Srebrenoj“ (Hoško 2011: 44). I zato nije nikakvo iznenađenje kad Fermendžin za 1640. godinu navodi: „Hoc anno florebat gymnasium conventus Velicensis in Slavonia, magistro P. Joanne Mihailović a Požege, viro erudito, pio, (...) alumni erant 40“³² (Fermendžin 1890: 37). I biskup fra Jeronim Lučić u izvještaju 1639. spominje „da su prije 50 godina školsku mladež u Velikoj i Našicama uzdržavale župe u Požegi, Ratkovom Potoku, Garčinu i Dragotinu“ (Hoško 2011: 44). Budući da je 1643. Mihajlović kao biskup preuzeo prizrensku gimnaziju, neki je franjevac imenovan za učitelja u gimnaziji u Velikoj. To se može pouzdano zaključiti iz obaveza koje su 1645. na sebe preuzeli požeški trgovci i katolici, tj. „da su spremni slavonskim franjevcima graditi samostane, crkve i uzdržavati školu“, navodi Hoško, tvrdeći kako „je vjerojatnije da se njihovo obećanje odnosi na franjevačke škole u Velikoj i Našicama jer je to pismo bilo izraz podrške slavonskim franjevcima“ (Hoško 2011: 45), a tada su se slavonski franjevci pokušali izdvojiti iz Bosne Srebrene i osnovati svoju provinciju u Slavoniji.³³ Iz molbi koje je fra Ivan Mihajlović uputio

³¹ „Arhiv redodržave Bosne Srebrene u Sarajevu posjeduje i danas dokument od pergamentne, u kome 1628. general reda fra Bernardin de Senis bosanskim franjevcima megju inim dopušta i to da mogu svoje klerike slati na nauke u Italiju“ (Jelenić 1912: 215–216).

³² „Te je godine cvala gimnazija samostana u Velikoj u Slavoniji pod učiteljem učenim i pobožnim mužem ocom Ivanom Mihajlovićem iz Požege (...) bilo je 40 učenika“.

³³ „Franjevačke škole u Našicama i Velikoj spominje 1653. fra Stjepan iz Đakova kad piše tužbu protiv bosanskog biskupa fra Marijana Maravića u ime slavonskih franjevaca crkvenim vlastima u Rim, žaleći se što je on preuzeo prihode četiriju slavonskih župa kojima su slavonski franjevci uzdržavali školu, odgojni zavod novicijata i sjemeništa u Velikoj i u Našicama. I biskup fra Pavao Posilović je 1653. u svom pismu Propagandi pohvalio slavonske katolike da uzdržavaju svojim priložima franjevačko sjemenište i novicijat. S franjevačkim školama u Velikoj i Našicama je 1657. i 1658. bio zadovoljan i beogradski biskup fra Matej Benlić, koji je tada uglavnom boravio u Velikoj“ (Hoško 2011: 46).

Sv. kongregaciji za raširenje vjere, moleći školske knjige, može se donekle steći uvid što su učenici tada učili u franjevačkim školama. Molio je „slovnice, Donatove i Álvaresove gramatike, a osim toga Ciceronove *Epistolae familiares* i osobite rječnike koji služe za bolje razumijevanje Ciceronovih tekstova te male časoslove i Calepinove rječnike“ (Hoško 2011: 46).³⁴ Dio bilježnice za latinski jezik klerika fra Ivana Bandulavića koji je 1606. u San Genesi učio latinski potvrđuje da su franjevci Bosne Srebrene i početkom i sredinom 17. stoljeća vani i u domovini učili latinski jezik na tekstovima klasičnih rimskih pisaca (usp. Knezović 1987: 211–219).

S oslobođanjem Ugarske i Slavonije od Osmanlija svanula su doista vedra vremena glede školstva u franjevačkoj provinciji Bosni Srebrenoj. Već je 18. 6. 1699. na kapitolu provincije reorganizirano srednje školstvo i određeno da se gramatičke škole smjeste u samostane u Makarskoj i Baji, a da se otvore studiji filozofije u Budimu i Šibeniku. Gramatičke su škole trajale tri godine, a humaniora je prema odluci iz 1708. smješten u našički samostan za sve učenike iz Bosne i Slavonije. Gramatička škola i humaniora ili „gimnazija“ ukupno su trajale šest godina, a uglavnom se radilo prema isusovačkom *Ratio studiorum*. U svim godinama učenja, izuzev prve, latinski jezik bio je glavni predmet i nastava se najvećim dijelom odvijala na njemu. Upravo zbog tih potreba već je 1712. fra Tomo Babić prilagodio Álvaresovu gramatiku odgojenicima Bosne Srebrene: *Prima grammaticae iunstitutio pro tyronibus Illyricis accommodata* - a fr. Thomae Babych a Velim (Venecija, 1712, ²1743).³⁵ Već iduće godine tiskao je fra Lovro Šitović gramatiku u kojoj su znatno veći dijelovi morfologije i sintakse bili objašnjeni hrvatskim jezikom: *Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuelis aliorumque approbatorum grammaticorum libris iuventuti Illyricae studiose accommodata* (Venecija, 1713, ²1742, ³1781. i reprint prvoga izdanja 2005).³⁶ Budući da se u isusovačkim gimnazijama stjecalo bolje znanje, provincijal fra Ivan Kopijarević Stražemanac 1729. odlučio je da se franje-

³⁴ Opširnije usp. Buturac 1970. Najvjerojatnije je Mihajlović tada zamolio da mu se za školu poklone primjerci Álvaresove gramatike latinskoga jezika koju je priredio Jakov Mikalja, jer je troškom Kongregacije upravo te godine tiskana u Rimu: *De institutione grammatica pro Illyricis accommodata a patribus ejusdem Societatis* [tj. Jakova Mikalje] *libri tres*. Romae: Apud Franciscum Caballum. Pod Donatovim gramatikama možda se krije: *De octo orationis partibus libri octo* (Perusiae, 1517) koju je svojim komentarima popratio i priredio Šibenčanin Ivan Polikarp Severitan, poznat kao Ioannes Barbula.

³⁵ Usp. Katičić 2002: 9–16; Tvrtković 2002: 123–131; Šetka 1967: 95–103; *Zbornik o Tomi Babiću* 2002. Alojz Jembrih, ur. Šibenik - Zagreb: Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“ - Hrvatski studiji .

³⁶ Usp. *Zbornik o Lovri Šitoviću* 2009. Pavao Knezović, ur. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

vački pripravnici okupljaju u samostanima u Budimu, Beogradu, Osijeku i Požegi „da bi ondje pohađali isusovačke gimnazije“ (Hoško 2011: 51–52). Ta je praksa trajala sve do dokinuća Družbe Isusove, a nakon podjele provincije 1757. na prekosavsku Provinciju sv. Ivana Kapistrana i bosansku Kustodiju sv. Križa, koja je već 1758, ponajviše nastojanjem i okretnošću fra Filipa Laštrića, ponovno stekla raniji status provincije i vraćen joj je naslov Bosne Srebrene.³⁷

U prvoj polovici 18. st. dolazi do pravoga procvata visokoga školstva u Bosni Srebrenoj. Nakon uspostave generalnoga učilišta u Budimu i Šibeniku 1699, već 1707. otvara se studij filozofije u Osijeku, 1716. u Požegi, Iloku i Đakovu, te 1725. u Makarskoj, Slavonskom Brodu, Sinju, Našicama, Baji i Gradiški. Obično se drži da je tih godina studij filozofije i teologije pohađalo oko 150 klerika godišnje (usp. Jelenić 1912: 217–218).

Nakon diobe provincija Bosna Srebrena ostaje pod osmanskom vlašću sve do 1878. godine. Franjevcima pod turskom vlašću bila je strogo zabranjena komunikacija sa subraćom u odijeljenim provincijama. Da bi odgojili pomladak morali su ponovno oformiti škole u tri tada postojeća samostana u Bosni. „U tim su samostanima dječaci koji su željeli postati franjevci-svećenici, dobivali samo osnovno i nešto srednjeg obrazovanja; išlo se uglavnom za osposobljavanjem u latinskom jeziku, ali prave sustavne pouke redovno nije bilo“ (Gavran 1990: 88). Tako u bosanskim samostanima učenici stječu osnovno i kakvo-takvo gimnazijsko obrazovanje. Zbog školskih potreba fra Stjepan Marijanović objavljuje *Institutiones grammaticae Latinae idiomaticae Illyrico propositae ac ad usum juventutis provinciae Bosnae Argentinae compilata* (Split, 1822), zatim *Syntaxis linguae Latinae iuventuti provinciae Bosnae Argentinae accomodata* (Venecija, 1823), s tim da su po odluci kapitula reorganizirane osnovne i srednje samostanske škole, što je Marijanović iznio u *Systema litterarum pro directione scholarum provinciae Bosnensis deserviens* (Budim, 1835). Veliki su naponi uloženi da bi učenici stekli ista znanja koja su stjecali u austrougarskim školama, osobito onim redovničkim. Već od treće godine školovanja latinski postaje nastavni jezik u tim samostanskim školama.³⁸ Klerici su na studij filozofije i bogoslovijske, dopuštanjem generala reda 1757. i po odluci generalnoga kapitula reda (Mantova, 1762), mogli ići u Italiju i Austro-Ugarsku (usp. Jelenić 1912: 220–221). Međutim, i tu je bilo problema: „Talijanske su vlasti g. 1783. zabranile studij u svim talijanskim državicama osim u papinskoj, a kad je

³⁷ Usp. Brkan 1984.

³⁸ Usp. Zmajlović 1957: 99–128; Jurišić 2004: 387–412; Čaleta 2004: 361–386; Gavran 1990: 103–104; Knezović 2009: 181–206.

g. 1796. Napoleon zaposjeo Italiju, morali su i zadnji bosanski studenti biti odatle povučeni“ (Gavran 1990: 88). Zalaganje biskupa fra Augustina Okića naišlo je na razumijevanje kod cara Josipa II, koji je ne samo dopustio da se bosanski klerici školuju u austrijskim zemljama nego im je pružio i financijsku pomoć osnovavši čuvenu zakladu. „Tako se od toga vremena do g. 1810. redovito školovalo oko 20 mladića, a od toga vremena dalje oko 30“ (Gavran 1990: 88), ali zbog problema koji su nastali tridesetih godina 19. st. bosanska je provincija (budući da nije mogla slati klerike na studij ni u talijanske ni austrijske krajeve) „g. 1851. otvorila u Fojnici i Sutjeski filozofsko-teološko učilište! Bilo je to za ljutu muku, ali su te dvije škole otada ipak djelovale kroz čitavi ovaj period“ (Gavran 1990: 102). Biskup Strossmayer pritekao je u pomoć i primio nekoliko bosanskih klerika u svoje sjemenište u Đakovu, „a kasnije im pomogao izgraditi vlastitu zgradu (konvikt) (...) Prve godine bilo ih je 13, a kasnije je broj porastao na 33. Uzdržavanje se plaćalo iz one zaklade Josipa II. (...) Ovo je bio najsređeniji period školovanja bosanskih klerika, ali je, (...) g. 1876. mađarska politika dokrajčila ovo uspjele rješenje“ (Gavran 1990: 102).³⁹ Razumljivo je da su sva predavanja na filozofsko-teološkom studiju bila na latinskom jeziku. U arhivima tih samostana sačuvani su rukopisi gotovo svih predmeta i profesora koji su predavali na učilištima. U arhivima franjevačkih samostana i onih u Bosni i onih u Hercegovini mnoštvo je rukopisa na latinskom, nastalih uglavnom u drugoj polovici 18. i prvoj polovici 19. stoljeća, a među njima se nalaze razni rječnici latinsko-turski i arapsko-latinski, priručnici ili bilježnice za učenje turskoga jezika,⁴⁰ što znači da su ga učili preko latinskoga, kao i sve druge predmete u srednjim školama i na studijima.

³⁹ „Na intervenciju fra Rafe Barišića da se franjevački bogoslovi u austrijskim zemljama odgajaju u neredovničkom duhu, Propaganda je 1841. godine zabranila slanje bogoslova u te zemlje. Budući da svi kandidati nisu imali mjesta u Italiji, franjevci su 1851. bili prisiljeni otvoriti svoja učilišta u Fojnici i Sutjesci. Kada je zabrana ukinuta, zahvaljujući biskupu Strossmayeru, svi su bosanski bogoslovi od 1853. do 1876. u Đakovu. Zbog pritiska mađarskih vlasti, koje su željele imati utjecaja na bosanske franjevce, bosanski su klerici morali napustiti Đakovo i preseliti u Mađarsku. Većina ih je studije nastavila u Ostrogonu, zatim u Pečuhu, a manji dio u Bosni, Italiji i nekim drugim europskim zemljama. Zbog neprihvatljivih političkih i životnih uvjeta, bogoslovi su napustili Mađarsku 1898. Te je godine jedanaest franjevačkih klerika na Nadbiskupskoj teologiji u Sarajevu“ (Barun 2006: 40–41).

⁴⁰ Npr. na Rkp. 51 u Kraljevoj Sutjesci piše: „Grammatica Turcica fr Matthaei Oršolić Primi Anni S. Theologiae Auditoris Diakovae in Slavonia Anno 1859 die 5. Aprilis“: dakle, kao student prve godine bogoslovije učio je i turski jezik u Đakovu.

b) u administraciji i diplomaciji

U svojoj pisanoj komunikaciji s crkvenim i državnim vlastima franjevci Bosne Srebrne u ovom su razdoblju rabili ili latinski ili talijanski jezik. Eleganost izraza ovisi kako o sadržaju dopisa, tako i o stilskoj epohi u kojoj spis nastaje. Odličan uvid može se steći čitajući zbirke dokumenata kao što su: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica* (Zagreb, 1892) fra Euzebija Fermendžina,⁴¹ zatim *Izvori za kulturnu povijest bosanskih franjevaca* (Sarajevo, 1913) i *Spomenici kulturnoga rada franjevaca Bosne Srebrničke* (Mostar, 1927) fra Julijana Jelenića, *Acta Franciscana Hercegovinae provinciarumque finitimarum tempore dominationis Othomanae*, Tomus I. ab an.1463–1699. (Mostar, 1934) fra Dominika Mandića; tu su zatim dokumenti što ih je 1885. objavio fra Mijo Vjenceslav Batinić u *Starinama (Nekoliko priloga bosanskoj crkvenoj povijesti)* ili *Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca (1437–1878)* koje je sabrao i 1918. u *Starinama* (knj. 36.) objavio Julijan Jelenić, te niza drugih dokumenata što su tiskani u raznim radovima i djelima.⁴²

Administrativnim aspektom upotrebe latinskoga mogu se smatrati svi izvještaji (*relationes*) koje su podastirali bosanski biskupi i apostolski vikari Sv. stolici ili pak provincijali Sv. kongregaciji za raširenje vjere i upravi franjevačkoga reda. Prema odredbama Tridentskoga koncila biskup je trebao svake dvije, odnosno četiri godine kanonski pohoditi svoju dijecezu i izvijestiti Sv. stolicu o stanju u njoj prilikom pohoda *ad limina apostolica*. Sve intenzivnijim osmanskim osvajanjima nestajalo je dotadašnjega katoličkoga uređenja na tim prostorima, pa ih je rimska kurija proglašavala misijskim područjima. Budući da su u tim osvojenim krajevima s pukom ostali samo franjevci, Rim je jedino preko njih mogao oformiti novi ustroj. Zbog toga je Rimski biskup odabirao biskupe među njima, a gotovo redovito se imenovalo biskupom franjevačkoga provincijala. Prvi je biskupom imenovan 1544. fra Blaž Kovačić („de persona fratris Blasii Fabritii de Cressevo“) kojega je naslijedio 1551. fra Tomo Skorojević, pa 1573. fra Ante Matković, te od 1588. do 1615. fra Franjo Baličević, potom fra Antun Matic do 1625, kada je postao biskup fra Tomo Ivković (preminuo 1633); potom do 1643. službu preuzima fra Jeronim Lučić, te fra Marijan Maravić od 1647. do 1660. Nakon njegove smrti nije bilo biskupa do 1669, kada je

⁴¹ On donosi dokumente “ab anno 925 usque ad 1752”, a zbirku je objavila JAZU, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, knj. 23.

⁴² Npr. Nedić, Martin. 1857. *Starine bosanske. Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 4: 142–162.

car Leopold imenovao fra Nikolu Ogramića, kojega su razbojnici okrutno ubili 1701. godine. Budući da osmanske vlasti poslije 1699. nisu dopuštale ulazak u Bosnu nijednomu biskupu, na traženje bosanskoga puka rimska je kurija tek 1735. razriješila taj problem uspostavljanjem apostolskoga vikarijata. Apostolski su vikari bili: fra Mato Delivić (1735–1740), fra Pavao Dragičević (1740–1765), fra Marijan Bogdanović (1767–1672), fra Marko Dobretić (1772–1784), fra Augustin Okić (1784–1789), fra Grgo Ilijić/Hiljić (1798–1813), fra Augustin Miletić (1813–1831), fra Rafo Barišić od 1832. do 1846, kada je uspostavljen apostolski vikarijat za Hercegovinu, a bosanskim je privremeno upravljao fra Andrija Karačić (1847–1854). Zatim su ga kao biskupi vodili: fra Marijan Šunjić (1854–1860), pa dubrovački franjevac fra Sebastijan Franjković (1861–1864) i fra Paškal Vujičić (1866–1881), koji je bio član provincije Presv. Otkupitelja.⁴³

Biskupi su i apostolski vikari, koliko su im god dopuštale prilike, obavljali kanonske pohode, sastavljali izvještaje o njima i slali ih u Rim. Mnogi su od tih izvještaja već objavljeni, neki djelomično.⁴⁴ Kad bi se zanemarile druge vrjednote, svaki izvještaj zavrjeđuje detaljnu obradu već zbog svoga stila i literarnoga izraza, jer su to naši najstariji svojevrtni putopisi u kojima latinski izraz varira od veoma elegantnoga i poetičkoga do suhoparnoga oficijelnoga.⁴⁵ U većini tih izvještaja čitatelj se susreće s izrazitom vještinom deskripcije pejzaža, situacija i karaktera pojedinih osoba. To najbolje govori kolika je bila pažnja posvećena usvajanju latinskoga jezika iz djela rimskih pisaca, što se vidi iz mnogih reminiscencija i odraza koje navode sastavljači tih izvještaja s kanonskih pohoda njihovih biskupa.

⁴³ Usp. Ćorić, Anto. 1908. Neke povjesne crtice o redovitim i administrativnim biskupima i vikarima apoštolskim u Bosni od god. 1543. do 1878. te o pogorjelom arhivu vikarijata apoštolskoga. *Serafinski perivoj - glasilo hrvatskih franjevaca* 22: 35–40, 51–55, 75–79, 92–94, 102–108, 115–118, 133–135, 154–158, 190–193.

⁴⁴ Usp. isto.

⁴⁵ Usp. Knezović, Pavao. 2008. Latinitet franjevaca Bosne Srebrene u 18. stoljeću. *Zbornik o Marku Dobretiću*. Marko Karamatić, ur. Sarajevo - Dobretići: 169–188; Jeleč, Petar. 2008. Bosna Srebrna u novim granicama. Uvođenje apostolskog vikarijata in 'Bosna Othomana' i apostolski vikari kroz 18. stoljeće. *Zbornik o Marku Dobretiću*. Marko Karamatić, ur. Sarajevo - Dobretići: 65–80; Jablanović, Ivan. 1938. Apostolski vikari u Bosni i Hercegovini. *Vrhbosna* 52: 128–135, 161–164, 207–215; Knezović, Pavao. 2010. Župa Rama u apostolskim izvješćima (1). *Rama - nekoć i danas: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Prozor - Rama, 18.-19. lipnja 2009*. Josip Grubeša ur. Prozor - Rama: 37–61; Džaja, Srećko. 1971. *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost: 104–119.

c) izvori na latinskom

Znanje latinskoga omogućilo je nekim franjevcima Bosne Srebrene sastavljanje vlastitih djela, na primjer Matiji Divkoviću, koji već na naslovnici svojih propovijedi i *Nauka karstianskoga* ističe da ih je „izvadio“ iz latinskoga jezika. Za *Nauk* navodi: „Ovi Nauk rečeni fra Matie izvadi iz jezika diačkoga, privede i složi u jezik slovinski kako se u Bosni govori“ (U Mnetcije[h], 1611). I za svoje propovijedi veli: „Besiede Divkovića svarhu evandelia nedieljnih priko svega godišta koe Besiede iz razlikieh diačkieh knjiga privede, ispisa i složi Matie Divković“ (U Mnetcijeh, 1616). Šime Urlić je 1911. otkrio većinu izvora Divkovićevih legendi.⁴⁶ Glavni Divkovićev izvor bile su *Sermones discipuli de tempore et de sanctis cum exemplorum promptuario et miraculis beatae Mariae Virginis*, a to se djelo obično navodi: *Discipulus*. I zanimljivosti o svetim ocima uglavnom nije uzeo Divković iz djela *Vitae sanctorum patrum* nego „većinu je pozajmio preko Herolta“ (Urlić 1911: 243), a također je većinu priča i anegdota, koje Caesarius von Heisterbach donosi u djelu *Dialogus miraculorum*, Divković uzimao iz Herolta.⁴⁷ Divkovićevi izvori osim Herolta bile su zbirka nedjeljnih propovijedi *Sermones dominicales sive domenclale*, zbirka korizmenih propovijedi *Quadragesimales* i zbirka svetačkih propovijedi *Festivales* sv. Vinka Ferarskoga. Poslužio se i zbirkom *Rosarium sermonum per quadragesimam ac in omnibus dominicis quam festis per annum nec non de unaquaque materia predicabilium* franjevca Bernardina de Busti, propovijedima Vilelma Pepina *Sermones dominicales totius anni tum de epistolis tum de evangelio* i drugim njegovim zbirkama propovijedi. Urlić tvrdi: „Iz ta je četiri dosle poznata izvora on pozajmio, kad se oblo uzme, oko četiri petine svojih propovijedi“ (Urlić 1921: 314-315), a zaključuje: „Stoga se sada ima donekle promijeniti sud o izvorima Divkovićevih priča te kazati, da ih je on veliku većinu uzeo iz Herolta, a po nekoliko iz života svetih otaca (vita sanctorum patrum) i iz propovijedi Bustijevih, Pepinovih i Ferrerijevih, kojima se koristio u slaganju svojih Besjeda, a nešto malo i u Nauku krstjanskomu od g. 1611.“ (Urlić 1921: 347). Dakle, svi su navedeni izvori bili na latinskom jeziku i Divkovićevo znanje latinskoga omogućilo mu je da se posluži tim zbirkama propovijedi kako bi sastavio svoje *Besiede* i druga djela.

⁴⁶ „Budući da je Divković uzeo većinu svojih priča i legenda iz djela Ivana Herolta i preveo na hrvatski njegovih sto Gospinih znamenja, potrebno je ovdje koju kazati o tome čuvenome propovjedniku svoga vremena“ (Urlić 1911: 241).

⁴⁷ „Kao što je Divković uzimao priče iz života sv. otaca preko Herolta, tako ih je više pozajmio u Cesarija preko Herolta“ (Urlić 1911: 243).

Ivan Bandulavić kao razlog tiskanju djela *Pisctole i evangelya priko svega godiscta* (Venecia, 1613) u obraćanju čitatelju („Sctioczv razboritovm“) navodi: „Drughi takoyer da suekoliche Pisctole i Euangelya koya do sad (premda mnoga) iz Latinskoga u Slouinski nasc yezik domacchi magnkahu istomačena s onizimi koya su dosad bijla i koya su innako po načinu nouoga missala odredyena i vpraugliena, virno prinesem i vprauijm (...) s vellikom pomogniom (opchienne koristi radi) stavgliam i pripisuyem“; također u četvrtom razlogu kaže da taj posao radi kako bi bio „na pomoch onijm koyij vellke dobro latinsku kgnigu ne razumiu“. Zatim, nakon što je, pozivajući se na Cicerona i Plutarha,⁴⁸ opravdao svoje eventualne neuspjehe u prijevodu i obranio se od tih prigovora, podsjeća čitatelja da ne može svima ugoditi („yere koliko gliudij, toliko chiudij reklo se ye“) i da se nije rodio tko je svima ugodio: „I tomu se niye čemu čuditi da chiu ya velle mallo naučen od razumnijh gliudijh u tomu biti pokaran buducchi biyo u nichijh stuareh Socrate od Platona, Platon od Ariscotela, Ariscototele od Aueroia, Sicilio od Vulpicia, Lelio od Varona, Martin od Tolomea, Seneka od Aula Gelia, Hermagora od Cicerona, Ciceron od Salustia, Origen od Hierolima, Hierolim od Ruffina, Ruffin od Donata, Donat od Prospera i mnozij od mnozijh, zato, kada su ouij toliko velliçi gliudi naučitegli, buducchi suitlost suita, u gnih pijsmi pokarani bijli, nechie čuddo biti niyedno da i ya“ (Bandulavić 1613: V–VI). Ma koliko ovo ovdje navedeno bilo dug vremenu, ipak je valjan argument Bandulavićeva poznavanja antičke baštine i latinskoga jezika, osobito kada se ima na umu najvažniji razlog njegova prevođenja *Epistola i evandolja*, kojima je dodao mnoge blagoslove i obred krštenja (str. 324–352): najsramotnije je, kako veli, misu govoriti, a ne razumjeti ono što govori: „Nayposlidgnia alliti nayuecchia pogrda i sramota yest čoviku koyi sctogodi činij (...) Missu gouoriti, a od gnie da y Pisctole i Euangelya ne razumiti“. Izvori kao ovaj iz kojega je crpio Bandulavić uvelike su pridonijeli izgradnji jezika na koji je prevođeno, a u konkretnom slučaju riječ je o stvaranju one franjevačke *koine* koja je postala temelj hrvatskoga standardnoga jezika. U pismu tajniku Sv. kongregacije za širenje vjere Ingoliju 24. listopada 1637. fra Pavao Posilović navodi da je *Naslađenje duhovno* sastavio prema izvorima na latinskom i talijanskom.⁴⁹

⁴⁸ Na mogući prigovor kako će i on sam imati neku korist od izdavanja *Pištola i evandolja* Bandulavić odgovara: „I svarhu toga ossobite moye vlastite koristi radi, koyu suachib od nas umrljih pomogniuo iscte i na gniv se potexe ne mogucchi, koyi razum imma couik (po naraii gouoru) nikako včiniti inako, vellij Ciceron. (...) yere onnomu, koyi gouorecchi alli hualij alli kudij, a ne zna scto gouorij ne imma se virovati reče Plutarko ...“ (Bandulavić 1613: V–VI).

⁴⁹ Usp: „Havendo fatta la fatiga di cavare della lingua latina e italiana, e componere un' libretto in lingua nostra, (...) Il quale libreo (piacendo a Sua Sacra Maesta) sara utilissimo

I fra Stjepan Matijević za svoje djelo *Ispoviedaonik sabrani* (Rim, 1630) navodi da ga „prinese u iezik bosanski“ iz *latinskoga*, a zapravo s talijanskoga, koji su tada zvali latinskim jezikom, dok su latinski obično nazivali *đaćkim* (*diačkim*) jezikom, vjerojatno zbog toga što su se njime služili kao đaci i na studijima.

Već u naslovima svojih djela fra Ivan Ančić (1624–1685) rabi dvojezičnost: *Porta caeli et vita aeterna: Vrata nebeska, i xivot vicchni* (Jakin, 1678); *Lux Christiana et dulcedo animae: Svitlost karstianska, i slast duhovna* (Jakin, 1679) i *Speculum sacerdotale: Ogledalo misnicko* (Jakin, 1681), a u djelima donosi mnoštvo citata na latinskom jeziku koje najčešće veoma slobodno prevodi.⁵⁰

Spomenut ću još samo fra Stipana Margitića koji također na naslovnici svojih propovijedi *Fala od sveti* navodi: „istomačeno iz razliki knjiga latinski i složeno u jezik ilirički“ (Venecija, 1708).⁵¹ U obraćanju čitatelju („Poštenomu i dobromu štociu“) Margitić više puta ističe da ga je na sastavljanje tih propovijedi gotovo nagnala neukost puka i nekih svećenika: „Siromasi se izvituju da ne imadu knjiga od nauka koje mogu razumiti, ne umidu pisma latinskoga ni jezika razliki da mogu razumiti koliko se poštenje ima nositi Bogu svemogućemu i svetim njegovim, što je vira, ufanje i ljubav, što je slava vičnja i muka vičnja (...) I to sam sve promislio i odlučio ovi trud učiniti zaradi ubogi od nauka koji ne umidu razliki jezika, ne umidu štiti knjiga ni slova latinski da se ne mogu izvitovat da ne imadu knjiga u slova u jezik bosanski“ (Margitić 1708: II). Svoje je propovijedi Margitić „istomačio“, tj. preveo iz različitih knjiga pisanih latinskim jezikom. I on je, kao i Divković, što se čini tadašnjom uobičajenom praksom, najveći dio preuzeo iz popularnih zbirki propovijedi koje su bile na latinskom. Inače je poznato da su propovijedi glasovitih propovjednika prevedene na latinski kako bi bili dostupne svim narodima.

per la nazione nostra, nel quale se contiene l'esaminatione della consienza, la preparatione per bene confessarse, e la confessione, e la interrogatione come se deve fare a un'amalato e la raccomandatione del'anima, e molte altre devotione della Madona“ (Mandić 1934: 119).

⁵⁰ „Ančić u *Porta caeli* donosi 3509 citata na latinskom, u *Lux christiana* 964 citata, dok u trećem djelu *Speculum sacerdotale* nema nijednog citata na latinskom, iako je to djelo namijenjeno upravo svećenicima“ (Knezović 2011: 188). Više u: *Zbornik o Ivanu Ančiću* 2011. Pavao Knezović, ur. Zagreb: Hrvatski studiji.

⁵¹ Na naslovnici je otisnuto: „Fala od sveti alliti govorenja od svetkovina zabilježeni priko godišta, takoyer govorenja svarhu evandelia u sve nedilje priko godišta iztomačeno iz razliki knjiga latinski i složeno u iezik illirički po bogoljubnomu bogoslovcu ot. p. fra Stipanu laičaninu Markovcu aliti Margitiću iz kraljestva bosanskoga. U Mleci, 1708. Po Nikoli Pecani pod biligom od liliana“.

Jedna od najraširenijih i najomiljenijih knjiga hrvatskom puku bila je *Stipanuša (Izповied karstjanska)* fra Stjepana Margitića, u kojoj se, osim fantastičnih priča vezanih za sakrament pokore, nalazi i nekoliko pobožnih pjesama koje su bile veoma popularne. U toj knjizi Margitić je donio i misne odgovore na latinskom jeziku koji su tiskani bosanicom.⁵² I kod Divkovića ima tekstova na latinskom koji su tiskani bosanicom. Nedvojbeno su franjevci Bosne Srebrene Antun Bačić, Lovro Bračuljević stariji, Luka Karagić, Nikola Kesić, Šimun Mecić, Antun Papušlić, Mijo Radnić, Đuro Rapić, Stjepan Vilov za svoja nabožna, književna, homiletska i liturgijska djela imali izravne ili neizravne izvore i uzore u djelima pisanim latinskim ili talijanskim jezikom.

d) raznovrsna djela franjevac na latinskom

Velika bi bila pogreška ako bi se i pomislilo da se ovdje kane navesti ma i naslovi svih djela koje su franjevci Bosne Srebrene napisali na latinskom jeziku u naznačenom razdoblju. Bilo bi za to potrebno mnogo više prostora, a najveći je zapravo problem što ih je veći dio još u rukopisu. Jedan dio nije ni obrađen, pa čak ni zaveden (igdje), nego leži u tami po arhivima, knjižnicama ili vlažnim podrumima. Imajući to na pameti spomenut ćemo samo nekoliko autora i njihovih djela kako bi se mogla steći slika za koje su se sve svrhe franjevci služili latinskim jezikom. Najbrojnija su filozofska i teološka djela, ali su i najrjeđe tiskana. Uglavnom su tiskani svojevrsni sažeci filozofije, naravno skotističke, npr: Bartol Jurković, *Theses universae philosophiae* (Budim, 1735), Emerik Zomborlić, *Conclusiones ex universa philosophia* (Budim, 1747), Luka Bebić, *Theses universae philosophiae* (Budim, 1754), Jeronim Bačić, *Polycronion Aristotelico-Scotisticum seu conclusiones ex universa philosophia* (s. I, 1754), Antun Tomašević, *Viridarium philosophicum* (Zagreb, 1758), Matej Vulić, *Universa logica ad mentem Duns Scoti* (Osijek, 1712, u rukopisu), Blaž Šimić, *Introductio ad universam Aristotelis philosophiam* (Budim, 1732, u rukopisu), Ivan Lukić, *Logica, Metaphysica, In Aristotelis Physicam, De ceteris philosophiae partibus* (rukopis u Vukovaru i Osijeku), Antun Žderić, *Universa philosophia Aristotelica seu Scotistica* (Brod, 1735, u rukopisu), *Tractatus in octo libros Physicorum Aristotelis* (Brod, 1738, rukopis u Iloku), Ivan Šagovac, *Physica et metaphysica* (Vukovar, 1736–1737, u rukopisu) i mnogi drugi rukopisi.⁵³

⁵² Više o tom u: Knezović, Pavao. 2005. Margitićev latinski tekst 1704. otisnut bosanicom. *Croatia Christiana periodica* 29 (3): 45–50.

⁵³ Više o tom u: Hrkać, Serafin. 1998. *Filozofijski manuskripti na latinskom jeziku u Bosni*

Ubrzo nakon oslobađanja Ugarske i Slavonije od osmanske vlasti osnovana su 1699. na području Bosne Srebrene generalna učilišta filozofije u franjevačkim samostanima u Budimu i Šibeniku,⁵⁴ koji su 1707. određeni za studij teologije, dok se studij filozofije otvara u Osijeku. Na kapitulu 1708. imenovani su „lektori filozofije u Budimu fr. Augustin Pianić iz Broda, u Osijeku fr. Ivan Srijemac, u Makarskoj fr. Lovro Šitović iz Ljubuškog“ (Božitković 1935: 119), a za provincijala fra Petar Pastirović (1711–1714) studira se „teologija u Budimu s lektorom fr. Ivanom Srijemcom i fr. Augustinom Pianićem; filozofski licej u Makarskoj na čelu s fr. Lovrom Šitovićem, u Osijeku na čelu s fr. Matejom Vulićem, Šibeniku na čelu s fr. Antom Bašićem, u Brodu na čelu s fr. Lukom Pontićeom“ (Božitković 1935: 122). Studij teologije u cijelosti se odvijao na latinskom jeziku i pravo je mnoštvo rukopisa po samostanima koji obrađuju razne teološke discipline. Spomenut ćemo ih, primjera radi, samo nekoliko: Filip Radić, *Theses theologico-dogmaticae ex Quatro Sententiarum de sacramento poenitentiae* (Osijek, 1742), Mijo Pavunović, *Praelectiones theologicae ex Libro quarto Sententiarum* (Osijek, 1748), Luka Čilić, *Conclusiones ex universa theologia* (Osijek, 1755), Antun Tomašević, *Nodus Gordius de regula proxima actuum humanorum sive conscientia* (Osijek, 1758), *Miscellaneae flores theologici* (Osijek, 1758), Campion Hijacint, *Animadversiones physico-historico-morales de baptismo nonnatis et projectis conferendo* (Budim, 1761), *Vindiciae adversus quosdam scriptores* (Budim, 1764). Tu su i djela u rukopisu: *De gratia, De angelis, De statu mortuorum et resurgentium, De indulgentiis; De incarnatione, De sacramentis in genere* (Budim), Jeronim

Srebrenoj. Mostar: Ziral; Hrkać, Serafin. 1978. Filozofijski rukopisi na latinskom jeziku franjevačke biblioteke u Kraljevoj Sutjesci. *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 7–8: 257–288; Hrkać, Serafin. 1982. Fojnički filozofijski rukopisi na latinskom jeziku. *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 15–16: 125–166; Dadić, Žarko. 1976. Prirodnofilozofski rukopisi u franjevačkim samostanima u Zadru, Varaždinu, Košljunu i Kaporu. *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 2 (3–4): 177–188; Dadić, Žarko. 1999. Prirodnofilozofski tekstovi u franjevačkom samostanu u Kraljevoj Sutjesci. *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 3 (5–6): 249–257; Dadić, Žarko. 1999. Prirodnofilozofski rukopisi i tezariji u knjižnicama franjevačke provincije Sv. Ćirila i Metoda. U: *Mir i dobro. Umjetničko i kulturno naslijeđe Hrvatske franjevačke provincije Sv. Ćirila i Metoda*, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori. 83–95.

⁵⁴ „Conventus Budensis et conventus Sibenicensis sint destinati pro studio philosophiae - Samostan u Budimu i šibenski samostan određeni su za studij filozofije.“ U: „Liber continens omnes uniuscuiusque capituli et congregationis actus etc.“ (Jelenić 1912: 217). „Budući da su turska progonstva počela da opadaju, za ovoga provincijala [tj. fra Franjo iz Travnika ili Travničanin, 1699.-1702.] uređuju se škole po našim krajevima u Našicama, Velikoj i Zaostrogu; otvaraju se novicijati; u Baji i Makarskoj gramatički nauci; u Budimu i Šibeniku filozofski liceji 1699.“ (Božitković 1935: 113).

Lipovčić, *Conclusiones theologiae ex Quarto Sententiarum libro ad mentem (...) Joannis Duns Scoti* (Budim, 1747), *Amarum dulce gratiarum dulcissimi fontes* (Budim, 1748), *Ordo confusus seu conclusiones theologiae (...) de peccatis, virtutibus moralibus et legibus* (Osijek, 1767) itd.

Za školske potrebe sastavljali su gramatike latinskoga jezika, osim već spomenutih Babića, Šitovića i Marjanovića, također Matić, Kunić i Kraljević, ali i drugi čije gramatike nisu bile tiskane.⁵⁵ Vrlo se malo zna o fra Ljudevitu Laliću iz Ružića koji je najvjerojatnije pod kraj života (umro prije 1705.) sastavljao opsežan *Dictionarium Latino-Italico-Illyricum*, ostavivši ga nedovršenim i nesređenim.⁵⁶ Lalić je prvi hrvatski leksikograf iz Bosne i Hercegovine.⁵⁷ Povijest svoje redovničke zajednice i njezine povlastice opisivali su Ilija Bulić, *Privilegia provinciae Bosnae Argentinae* (Ancona, 1635); Ivan Ančić, *Thesaurus perpetuus indulgentiarum seraphici ordinis Sancti Patris Francisci summarie collectus, distincte diuisus*, ed. 2, (Venecija, 1662);⁵⁸ Franjo Sudić Varadinac, *Libellus hoc nomine Pastor Bonus in quo omnia gesta praeclara, quaeque monuimenta Provinciae Argentinae Bosnae ab oblivione vindicantur* (s. 1, 1679) i *Descriptio provinciae Bosnae Argentinae facta per R. P. F. Franciscum a Varadino anno 1679* (Subotica, 1914); Ivan Kopijarević Stražemanac, *Paraphrastica et topographica expositio totius almae provinciae Bosnae Argentinae fratrum minorum de observantia* (Velika, 1730); Bernardin Nagnanović, *Bosnae notitia Provinciae Argentinae* (oko 1717); Filip Lastrić, *Epitome vetustatum provinciae Bosnensis* (Venecija, 1765);⁵⁹ Emerik Pavić, *Ramus viridantis olivae in arcam*

⁵⁵ Matić, Ambroz. 1832. *Knjižica rusna s' upravam korisnim i uveshbanjem lasnim za mladice latinski jezik uczeche*. Osijek: Divald.; Kunić, Filip. 1857. *Slovnica jezika latinskog ilirski iztumačena za potrebu mladeži bosanske s kratkim i potrebitim riečnikom*. Beč; Kraljević, Andeo. 1863. *Grammatica Latino-Illyrica za mladež ercegovačku*. Rim: Tiskom Skupa razširenje viere; Hrkać, Serafin. 2002. *Latinska gramatika – fojnički rukopis*. U: *Zbornik: Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini jučer i danas*. Š. Musa, I. Pranjaković, Serafin Hrkać (ur.) Mostar: Pedagoški fakultet. 171–225.

⁵⁶ Rukopis je dimenzija 24 × 14 cm, a tvori ga 61 sveščić ili 1518 nepaginiranih stranica. Usp Hrkać, Serafin. 2007. Pogovor. U: Lalich, Ludovicus. 2007. *Dictionarium Latino-Italico-Illyricum*. Grude – Mostar: Ogranak Matice hrvatske.

⁵⁷ Usp. Nikić, Andrija. 1999. Fra Ljudevit Lalić iz Ružića. Prvi hrvatski leksikograf u Herceg-Bosni i njegov rječnik 'Blago jezika slovinskoga ili Slovník. *Motrišta* 13: 52–64.

⁵⁸ To 2. izdanje priredio je i tiskao fra Gabro Stanić iz Imotskoga nakon isteka službe provincijala Bosne Srebrene (1690–1693).

⁵⁹ Puno je opširnije obradio povijest provincije u djelu: *Epitome vetustum Bosnensis provinciae seu brevissimum compendium historico-chronologicum de antiquitate variisque suis vicissitudinibus et consistentia usque ad haec tempora*. Anconae: Ex typographia Petri Pauli Ferri: 1776; Zirdum, Andrija. 1982. *Filip Lastrić – Očevac 1700–1783*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

militaris ecclesiae relatus seu Paraphrastica et topographica descriptio provinciae nuper Bosnae Argentinae jam vero S. Joannis a Capistrano nuncupatae (Budim, 1766), dok je kratku i veoma zanimljivu povijest hrvatsku i svoje provincije, spojivši ih s praktičnim savjetima svećenicima kako se ponašati kad koga ujede zmija otrovnica, napisao Franjo Gracić u knjižici neobična naslova: *Sacerdotis viatoris analysis theoretico-practica de viribus virus febriferi, pestiferi atque serpenti, de plerisque aliis morbis eorumque praecipuis antidotis et aliis quibusqum miscellis* (Padova, 1795)⁶⁰; ljetopis sutješkoga samostana napisao je Bono Benić: *Protocollum conventus Suttiscae (...) colectum et hic anno Dom. 1759. repositum* (Sarajevo, 1923), ljetopis kreševskoga samostana Marijan Bogdanović: *Protocollum conventus Cresceviensis* (Sarajevo, 1984), a ljetopis fojničkoga samostana Mato Krstičević: *Enchiridion* (još u rukopisu, a opisuje vrijeme od 1755. do 1840. godine).⁶¹ U 19. st. počele su provincije objavljivati svoje šematizme, npr: *Schematismus missionariae provinciae Bosnae Argentinae fratrum minorum observantium*, cura Andreae Kujuncich (Budim, 1836)⁶², a za Hercegovачku kustodiju šematizme su napisali Anđeo Kraljević: *Schematismus missionariae neoerectae Custodiae Hercegoviensis fratrum minorum regularis observantiae* (Dubrovnik, 1853), Petar Bakula: *Schematismus topographico-historicus Custodiae provincialiset Vicariatus apostolicus in Hercegovina* (Split, 1867)⁶³ i Martin Mikulić: *Schematismus almae Custodiae provincialis Sanctissimae assumptionis B. M. V. in Hercegovina* (Mostar, 1882). Sadržajima o ustrojstvu redovničke hijerarhije u provinciji i njezinim pravnim i običajnim propisima pozabavili su se Marko Bulajić u djelu *Protectionales litterae* (Venecija, 1709) i Josip Janković u djelu *Promptuarium comissarii visitatoris* (Ravena, 1742), a biskup fra Ilijić Grgo tiskao je nekoliko cirkularnih poslanica: *Epistola pastoralis cum aliis nonnullis litteris circularibus* (Padova, 1800). Veoma tražena i korisna u liturgici bili su *Compendium sacrarum caeremoniarum* fra Josipa Jankovića (Venecija, 1751) i *Directorium officii divini* fra Bartola Kneževića (Osijek, 1768).

⁶⁰ Farmacija i medicina obrađene su u djelu *Flos medicinae* salernske medicinske škole koju je u latinske stihove pretočio Giovanni de Mediolano, a njih je na hrvatski prepjevao fra Emerik Pavić izdavši *Flos medicinae sive Scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica* – auctore Joanne de Mediolano recenter interpretatione Illyrica sive Dalmatica rythmice illustratus anno 1768. [Emerik Pavić]. Pestini: Typis Eitzenbergerianis. Reprint s popratnim objašnjenjima. Split: Kačić. 1980.

⁶¹ Nekoliko odlomaka objavio je Puratić, Željko. 1974. (1973.). *Iz latiniteta Hrvata u Bosni*, Sarajevo: vlastita naklada. 5–42.

⁶² Nakon toga Bosna Srebrena objavila je šematizme u Budimu 1840, 1852, 1855, 1864. i 1878. u Mostaru.

⁶³ Dopunjeno izdanje tiskano je 1873. u Mostaru.

Strogo redovničkim usavršavanjem u duhovnosti zaokupljeni su bili svi meštri novaka i mnoštvo se rukopisa asketskih sadržaja nalazi po samostanskim arhivima; ipak, čini se da su svjetlo dana ugledali samo *Directa ad caelum via seu Tres gradus perfectionis evangelicae* fra Luke Čilića (Osijek, 1755) i *Veni mecum piorum sacerdotum* fra Bartola Kneževića (Osijek, 1768).

Sredinom 18. stoljeća u Mlecima tiskao je fra Filip Lastrić zbirku propovijedi: *Testimonium bilabium seu Sermones panegyrico-dogmatico-morales pro solemnitatibus Domini Sabaoth* (Venecija, 1755), veoma neobičnu i zbog toga što istu propovijed donosi na latinskom i hrvatskom jeziku koje su, kako veli „među prioštrim trnjem Turske žestine, premda im zima, mraz i tuča od progonstva nigda ne pristaje (...) u očinstvu ovom momu Bosni Srebrnitoj“⁶⁴. Svoje obraćanje čitatelju Lastrić započinje: „Dragi čitatelju, nemoj se čuditi ni dvojezičnosti ni malom sadržaju ovoga djelca. Drugi su to ocijenili kao korisno a smatrao sam prikladnim usvojiti njihove napomene. (...) U ovo naime vrijeme ova moja oplakana Bosne Srebrna, čitava plamti pobunama, razdire sama sebe ratom i unutarnjim pokoljima. Narod ove muslimanske sekte. (...) Ispitat ću da li će se tebi i drugima svidjeti ovo djelo? Ako saznam da vam se sviđa i ako mi Bog udijeli život sa zdravljem te mirnija vremena, možda ću pokušati da ga proširim“ (u: Zirdum 1982: 97).⁶⁴ Ta jedinstvena dvojezična zbirka, koja sadrži dvadeset i jednu propovijed, plod je višegodišnjega Lastrićeva propovijedanja u raznim mjestima i prigodama.⁶⁵ Iako ih je većinu održao na hrvatskom, a za tiskanje ih je preveo na

⁶⁴ „Ad lectorem – Nec formae duplicitem, neque materiei paucitatem hujusce opusculi admireris, amice lector, illa, si tibi supervacanea, aliis, quorum obtemperare monitis mea intererat, non minus frugi probatur. Haec, quae copiosior equidem intentioni fuerat, effectu frustrari ingemuit. Quoniam infelici in patria temporeve (licet primo mihi vacante) infelicissimo operi manum apposui – illo, nimium, quo deplorabilis haec patria mea Bosna Argentina, & seditionibus universa ardet, & bellis ac caedibus intestinis consumitur. Vulgus enim horum mahometicae sectae barbarorum tyranica, & injustissima aggravia suorum principalium ferre non valens. ... Exploraturus interim an Tibi aliisque opusculum probetur? Quod probari si fuero edoctus, Deusque tranquilliora tempora atque vitam una cum sanitate donare dignatus fuerit, amplificationi forte incumbam. ... Dabam Suttiskae 14. Januarii 1753.“ (Lastrić 1755: XI–XIII).

⁶⁵ Sam Lastrić desetu propovijed *De Sanctissima Trinitate* započinje: „A juventute mea, qualitercumque, officio praedicationis functus, numquam seraphici Patris mei, moniti non recorderbar, qui ad reparandam destinatus Ecclesiam Dei, non modo suis contionibus, sed suorum quoque filiorum peramanter eos adhortatur & monet: - Od mladosti moje, kako tako apostolskim poslom od pripovijedanja budući se služio, spominao sam se vazda od ponukovanja oca moga serafinskoga, koi određen za podapriti crkvu s[vetu] ne samo svojim nego jošter i svoje sinova pripovijedanjem ljubeznivo nji nagovara i ponukuje.“ (Lastrić 1755: 258, 269).

latinski,⁶⁶ gotovo je nevjerojatno da je neke propovijedi održao na latinskom (sve mladomisničke), a potom ih preveo na hrvatski. „Ne možemo dati pravi odgovor, ali je bjelodano da se ove Lastričeve propovijedi mogu staviti uz bok svim velikim propovjedničkim djelima njegova vremena i da se mogu mjeriti s najboljim teološkim traktatima svoga vremena na Zapadu. Dok je prevodio svoje propovijedi na latinski, Lastrić je, čini se, imao pred očima europsko propovjedničko tržište – posebno talijansko – ali i ljubitelje propovijedi na latinskom jeziku kojih je (...) bilo mnogo u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji. (...) Svojim kićenim propovijedima Lastrić je pokušao zadovoljiti otmjeno slušateljstvo svoga doba“ (Zirdum 1982: 100-101). *Testimonium bilabium* pravi je biser, kako s teološkoga i homiletičko-govorničkoga, tako i s literarnoga gledišta.

Nije nedostajalo ni stihova i poezije u ovom razdoblju. Premda su sačuvani samo rijetki tragovi iz 17. i 18. stoljeća, dostatni su svjedoci pjesničke, a ne isključivo školske prakse uvježbavanja u sastavljanju stihova na latinskom. Prigodom imenovanja fra Jeronima Lučića drivatskim biskupom i apostolskim upraviteljem u čitavoj Bosni, Skradinskoj biskupiji i Slavoniji u Rimu je 1637. tiskana knjižica⁶⁷ u kojoj se, nakon podužeg proznog uvoda na latinskom, nalaze četiri prigodne pjesme na latinskom i na hrvatskom pjesma *Pisanka* Augustina Vlastelinovića. Nakon pjesama fra Ivana Mihailovića i fra Martina Brguljana slijedi kratka elegija fra Tadije Vukušića (*Wcvscich*) i još kraća prigodnica fra Petra Lipanovića. Sve su pjesme s formalne, tj. metričke strane izvrsne, a svojim su sadržajem u duhu baroka i prigodne kićenosti.⁶⁸ Nepoznati pjesnik popratio je latinskim i hrvatskim stihovima *Speculum sacerdotale* (Ancona, 1681) fra Ivana Ančića u kojima ga hiperbolički stavlja ispred Marka Tulija Cicerona i Publija Vergilija Marona.⁶⁹

⁶⁶ Lastrić na početku dvadesete propovijedi *De S. Francisco Xaverio* navodi: „Recitatum Illyrice Posegae in collegio PP. Societatis [Iesu] 1738. ab auctore“ (Lastrić 1755: II/90).

⁶⁷ *Optatae electioni illustrissimi ac reverendissimi d. F. HIERONYMI LVCICH Varalensis ex Ord. Frum Min. S. Fran. de obs. ad episcopatum Drivastensem totius Bosnae Argentinae primatum. Episcopatus Scardonensis, atque Slauonię administratorem. S. D. P. papae Urbani octavi vigilantia Sac. congr. de propaganda fide sollicitudine assumpti. Hoc aeternae gratulationis monumentum devotus Nepos F. Io. Mihailovich a Possega Ord. Min. S. Francisci de obs. Prov. vero Bosnae Argentinae alumnus faeliciter profert.*

⁶⁸ Urednik *Franjevačkoga glasnika* Ignacije Strukić objavljujući te pjesme 1895, s prepjevom Tugomira Alaupovića, donosi i opasku koju je uz pjesme poslao Euzebije Fermenđžin, koji je u Rimu pronašao tu vrlo rijetku knjižicu: „Brguljanin fra Martin i fra Tadija Vukušić, prvi Bošnjak, a drugi Hercegovac, predstavljaju si domovinu pod slikom Ilirije, te puni nade tješe se, da će doći sunce i pred njena vrata (...) post nubila Phoebus.“ Ulomci iz književnosti staro-hrvatske. *Franjevački glasnik* 9: 90.

⁶⁹ „Desine dogmaticos lector laudare vetustos | Hunc celebrem lauda die nocteque virum |

Luka Čilić ispjevao je prigodnicu: *Paen festivum illustrissimo (...) Josepho Anthonio Cholonich (...) episcopo Bosnensi* (Osijek, 1752), fra Emerik Pavić pak *Fragmenta poetica e variis poeseos exercitationibus concinnata* (Budim, 1762), a prepjevao je na latinski i veći dio *Razgovora ugodnoga naroda slovinskoga* fra Andrije Kačića Miošića.⁷⁰

Od sredine dvadesetih pa gotovo do šezdesetih godina 19. st. moglo bi se reći da je propjevala Bosna jer je to vrijeme kada se ispjevalo nekoliko prigodničarskih pjesama, a ujedno je to i najplodnije razdoblje: stihove na latinskom stvaraju Ambrož Matić, Andrija Barukčić, Blaž Josić i Ante Knezović, koji je gotovo sigurno ispjevao najbolju prigodnicu *Isitirion* (Knezović 1990: 256-261). Koliko je moguće prosuditi, jedina neprigodična i istinska poezija jest Barukčićeva elegija *Synopticon-memorialis elegia* (Barukčić 1833: 9-15), prva pjesma s tematikom hrvatskoga narodnoga prepoda u Bosni i Hercegovini. Među bosanskim latinistima pjesnicima daleko je najplodniji bio fra Blaž Josić, a najbolji fra Andrija Barukčić (Knezović 2010: 471-506). Ispravno zaključuje Pavić: „Bosanski latinski pjesnici mogu izdržati poređenje sa svojim suvremenicima istoga jezičnog izričaja. Bolje ih je, međutim, uspoređivati svakoga s njim samim. Pjesme su to ili jadikovke ili prigodne čestitke pa i zbog toga nisu česti lirski proplamsaji. Znalci su rimske prozodije, uspješno su se okušali u najvažnijim formama (heksametar, elegijski distih, safička strofa), a i među posljednjim su izdancima na razgranatom stablu latinske književnosti u Hrvata“ (Pavić 2002: 142).

Huius ingenia, tanta est facundia, lingua, | Tullius, ut cedat maximus atque Maro. | Hunc genuit Phaebus, sacrae fovere sorores, | Lactavitque suo Diva Minerva sinu. | Dumnia est tellus, quae tanto gaudet alumno, | Et jactat talem genuisse virum. - Prestani čitatelju hvaliti stare dogmatičare, ovoga slavnog muža hvali dan i noć, njegovo oštroumlje toliko je plodno da mu glede jezika mjesto ustupaju veoma veliki Ciceron i Vergilije. Njega porodi Apolon Feb, odnjegovaše svete sestre [tj. Muze], a došla ga je u svom krilu božica Minerva. Duvanjski je kraj koji se raduje tako velikom sinu i hvasta se što je rodio takvoga muža.“

⁷⁰ Pavić, Emerik. 1764. *Descriptio soluta et rythmica regum, banorum ceterorumque heroum Slavinarum seu Illyricum ab A. R. P. Andreas Cacics in vernacula lingua Illyrica proposita, recenter perbrevis compilatione in Latinum traducta*. Budae: Typis Leopoldi Francisci Landerer.

Zaključak

Veoma je sažet ovaj svojevrsni pregled upotrebe latinskoga jezika na bosanskohercegovačkom tlu između desetoga stoljeća i sredine devetnaestoga stoljeća. Što se tiče teritorija, čini mi se da je nužno neko vrijeme slijediti granice franjevačke provincije jer je tvorila nedjeljivu zajednicu. Također mi se čini sasvim suvišnim obazirati se na razdoblje poslije 1878, kada Bosna i Hercegovina dolaze pod vlast bečkoga cara i postaju dio toga golemoga carstva, pa je od tada i na bosanskohercegovačkom prostoru odnos prema upotrebi latinskoga jezika jednak kao i u svim ostalim dijelovima carstva. Ukratko se može zaključiti da je upotreba latinskoga u svako doba bila raznovrsna te da je on kontinuirano upotrebljavan tijekom navedenih stoljeća. Najizrazitija je njegova upotreba u školstvu i diplomaciji, zatim u znanstvenim disciplinama (filozofija, teologija, povijest itd.), ali postojala su sretnija vremena u kojima su visoke domete dosegla i književna ostvarenja poput Ogramićeva, zatim Lastrićeve propovijedi, te u 19. stoljeću (konkretnije između 1825. i 1856.) prigodne pjesme na latinskom jeziku.

Literatura

- Bandulavić, Ivan. 1613. *Pisctole i evangelya priko suega godiscta novo istomace-na po razlogv Missala dvora rimskoga*. Pri Bartolomeu Albertouich, V Bnetcih (reprint 1997. *Pisctole i evangelya – das Perikopenbuch des Ivan Bandulavić von 1613*, sv. I. Elisabeth von Erdmann-Pandžić, ur. Köln – Wien: Weimar – Böhlau Verlag).
- Barukčić, Andrija. 1833. *Carmen elegiacum – Synoptico-memorialis elegia*. Vacii: Typis Leopoldi Plöszl.
- Barun, Anđelko. 2006. *Franjevci u Bosni*. Livno – Zagreb: vlastita naklada.
- Batinić, Mijo Vjenceslav. 1887. *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka*. Svezak III, (*Provincija 1700–1835*). Zagreb: Dionička tiskara.
- Božilković, Juraj. 1935. *Kritički ispit popisa bosanskih vikara i provincijala (1339–1735)*. Beograd: Štamparija D. Popovića.
- Brkan, Jure. 1984. Školovanje svećeničko-redovničkih kandidata Provincije Pre-svetog Otkupitelja u XVIII. stoljeću. *Kačić* 16: 7–47.

- Brković, Milko. 1985. Diplomatičke formule biblijsko-teološkog sadržaja u latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža od XII. do XV. st. *Croatia Christiana periodica* 9 (15): 12–35.
- Brković, Milko. 2002. *Srednjovjekovna Bosna i Hum - identitet i kontinuitet*. Mostar: Crkva na kamenu.
- Buturac, Josip. 1970. Fra Ivan Požežanin za latinsku školu u Požezi g. 1637. *Almanah Požeške gimnazije 1699–1969*. Slavonska Požega: Gimnazija. 45–52.
- Čaleta, Mijo. 2000. Nastavni plan i program Franjevačke klasične gimnazije u Sinju. U: *Franjevačka klasična gimnazija u Sinju 1838.-1988./1854.-2004*. Josip Grbavac, ur. Split – Sinj: Franjevačka provincija Presvetog otkupitelja – Franjevačka klasična gimnazija u Sinju.
- Fermendžin, Euzebije. 1890. Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae ordinis S. Francisci Seraphici. *Starine JAZU XXII*: 1–67.
- Hoško, Franjo Emanuel. 2011. *Slavonska franjevačka učilišta*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Jelenić, Julijan. 1912. *Kultura i bosanski franjevci*, 1. dio. Sarajevo: Prva hrvatska tiskara Kramarić i M. Raguz.
- Jurišić, Hrvatinić, Gabrijel. 2004. Klasični jezici i klasična naobrazba u Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji u Sinju. U: *Franjevačka klasična gimnazija u Sinju 1838.-1988./1854.-2004*. Josip Grbavac, ur. Split – Sinj: Franjevačka provincija Presvetog otkupitelja – Franjevačka klasična gimnazija u Sinju.
- Katičić, Radoslav. 1998. *Litterarum studia - Književnost i naobrazba ranog hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Katičić, Radoslav. 2002. Tomo Babić: pisac latinske gramatike i hrvatski jezik. U: *Zbornik o Tomi Babiću*. Alojz Jembrih, ur. Šibenik – Zagreb: Gradska knjižnica Juraj Šižgorić Šibenik – Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- Knezović, Pavao. 1990. Poezija na latinskom u 19. stoljeću kod franjevaca Bosne Srebrene. *Nova et vetera* 39–40: 253–270.
- Knezović, Pavao. 1987. Bandulavićev rukopis. *Godišnjak Instituta za jezik i književnost u Sarajevu* 16: 211–219.
- Knezović, Pavao. 2009. Razvoj franjevačkoga srednjeg školstva u Hercegovini. U: *Franjevci i Hercegovina: zbornik radova s istoimenoga znanstvenog simpozija održanog 6. listopada 2009. u Mostaru u prigodi proslave 800. obljetnice utemeljenja Franjevačkog reda /1209. – 2009./*. Robert Jolić, ur. Mostar: Hercegovska franjevačka provincija.
- Knezović, Pavao. 2011. Latinski u *Porta caeli et vita aeterna* Ivana Ančića. U: *Zbornik o Ivanu Ančiću*. Pavao Knezović, ur. Zagreb: Hrvatski studiji.

- Knezović, Pavao. 2010. Pjesništvo na latinskom sutjeških franjevaca. U: *Zbornik radova – Stoljeća Kraljeve Sutjeske*. Marko Karamatić, ur. Kraljeva Sutjeska - Sarajevo: Franjevačka provincija Bosna Srebrena.
- Knezović, Pavao, Demo, Šime. 2011. Latinitet u Hercegovini prije 1852. godine. *Hum i Hercegovina kroz povijest – Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*. Knj. I. Ivica Lučić, ur. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Kuna, Herta. 2008. *Srednjovjekovna bosanska književnost*. Sarajevo: Forum Bosnae.
- Lastrić, Filip. 1755. *Testimonium bilabium seu Sermones panegyrico-dogmatico-morales pro solemnitatibus Domini Sabaoth (nec non et alii nonnulli, ut indiculus argumentum infra positus monstrat) Latine et Illyrice elaborati ad honorem et gloriam in obsequium Ss. Nominis ... Venetiis: Typis Dominici Lovisa*.
- Mandić, Dominik. 1968. *Franjevačka Bosna – Razvoj i uprava Bosanske vikarije i Provincije 1340. – 1735*. Rim: Hrvatski povijesni institut.
- Mandić, Dominik. 1934. *Hercegovački spomenici franjevačkog reda iz turskoga doba*, sv. I. Mostar: Tisak Hrvatske tiskare.
- Mandić, Dominik. 1992. Papa Ivan IV. Solinjanin i pokrštenje Hrvata. *Croatica Christiana periodica* 29: 1–22.
- Mandić, Dominik. 2009. *Sv. Venancij ili sv. Dujam prvi biskup i osnivatelj Solinsko-Splitske biskupije?* u: *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti - De Croatorum historia antiqua*. Prvo domovinsko prošireno izdanje. Mile Pešorda, ur. Zagreb: Naklada Hrvoje.
- Matković, Jacobus. 1887. *Schematismus almae missionariae provinciae Bosnae Argentinae ordinis minorum S. p. Francisci regularis observantiae concinnatus anno Domini 1887*. Sarajevo.
- Mikulić, Martin. 2003. *Šematizam mile misijske provincije reda Male braće sv. oca Franje u Hercegovini za godinu 1903*. (s latinskog preveli Š. Demo i P. Knezović). Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM.
- Mužić, Ivan. 1988. Papa Ivan X. o pokrštenju i autohtonosti Hrvata. *Crkva u svijetu*, 23 (4): 326–368.
- Neralić, Jadranka. 2005. Srednjovjekovna Bosna u diplomatskim spisima Rimske kurije. U: *Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu - zbornik radova*. Franjo Šanjek, ur. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju.
- Petrović, Leo. 1953. *Kršćani crkve bosanske*. Sarajevo: Dobri Pastir.
- Šanjek, Franjo. 1975. *Bosansko humski (hercegovački) krstjani i katalonsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

- Šetka, Jeronim. 1967. O. fra Tomo Babić. *Kačić: zbornik Franjevačke provincije Presv. Otkupitelja* 1: 95–103.
- Šišić, Ferdo. 1914. *Priručnik izvora hrvatske historije*. dio I, čest 1. (do god. 1107). Zagreb: Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljska vlada.
- Škunca, Stanko Josip. 2006. Papa Ivan IV. Zadrinanin i misija opata Martina 641. godine. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 48: 187–198.
- Pavić, Stjepan. 2002. Latinsko pjesništvo bosanskih franjevaca. *Republika* 58 (7–9): 141–150.
- Tvrtković, Tamara. 2002. Gramatički rad Tome Babića. U: *Zbornik o Tomi Babiću*. Alojz Jembrih, ur. Šibenik – Zagreb: Gradska knjižnica Juraj Šižgorić Šibenik - Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- Urlić, Šime. 1911. Izvori Divkovićevih priča, legenda i Gospinih zlamenja. *Nastavni vjesnik* 19: 241–264.
- Urlić, Šime. 1921. Nešto o izvorima Divkovićevih Besjeda. *Rad JAZU* 224: 313–347.
- Vego, Marko. 1962. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. 1. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Vego, Marko. 1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. 4. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Zirdum, Andrija. 1982. *Filip Lastrić Očevac 1700–1783*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Zlatović, Stjepan. 1888. *Franovci države Presvet. Otkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*. Zagreb: Knjigotiskara i litografija C. Albrechta.
- Zmajlović, Zvonimir. 1957. Nastavni planovi klasične gimnazije i njegov razvoj u 350 godina. U: *Zbornik naučnih i književno-umjetničkih priloga bivših đaka i profesora zagrebačke Klasične gimnazije o 350-godišnjem jubileju 1607. – 1957*. Andrija-Ljubomir Lisac, ur. Zagreb: Klasična gimnazija u Zagrebu. 99–128.
- Žagar, Mateo. 2009. Hrvatska pisma u srednjem vijeku. U: *Povijest hrvatskoga jezika*, knj. 1: *Srednji vijek*. Zagreb: Croatica.

Use of Latin in Bosnia and Herzegovina

Over the centuries, Latin was used in a variety of ways in the territory of what is today Bosnia and Herzegovina. This depended on the users' needs and intentions, as well as their level of proficiency. Those who were in power also had the greatest influence on how much and how well Latin was used, and there can be said to be three broad periods: the time of national rule, the time of Ottoman rule, and the time of Austria-Hungary and the two Yugoslavias. In terms of users of Latin, these are most easily classified into the laity and the priests (Franciscans, Jesuits and Trappists), while the regular church hierarchy can be added in the third time period. The extent and quality of the use of Latin is also determined by the setting in which it was employed, and these include offices at the courts of the nobility (the ban and later the king), educational settings (most often found in monasteries), and scientific and literary use. The uninterrupted use of Latin in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina can be followed from the beginning of the 10th century.

Keywords: Duke Michael of Hum, Franciscan province of Bosna Srebrena, use of Latin in the medieval office, use of Latin in education, poetry in Latin in the 19th century